

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЎРТА МАХСУС
ВА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР
ИНСТИТУТИ**

Т. А. Имомназаров

**РОМАН ТИЛШУНОСЛИГИГА
КИРИШ**

(Маърузалар матни)

Самарқанд – 2004 йил

I-МАЪРУЗА

МАВЗУ: Роман тиллари ва роман тилшунослиги.

Ёритиладиган мавзулар тартиби:

1. Роман тилшунослигига кириш предмети, вазифалари ва мақсади.
2. Роман тиллари гуруҳи.
3. Классик лотин тили ва халқ лотин тили.
4. Роман тиллари морфологияси.
5. Лотин тилида феъл ва унинг грамматик категориялари.
6. Роман тилларида «тил» ва «диалект» тушунчаси.
7. Креол тиллар, уларнинг юзага келиши ва характерли хусусиятлари.
8. Сефард тили.

Роман тиллари гуруҳига кирувчи тилларнинг асосини лотин тили ташкил қилади, яъни роман тиллари оиласига кирувчи барча тиллар лотин тилидан ташкил топадилар ва ўзларининг луғат фондларида, синтаксис ва морфологияларида лотин тилига хос бўлган «характерли» хусусиятларни сақлаб қоладилар. Ана шу «характерли» хусусиятларни тилларнинг луғат фондида, морфология ва синтаксисига кириб келиши сабабларини аниқлаш учун шу тилда сўзлашган қабила ва элатларнинг, халқларнинг тараққиёт тарихини синчковлик билан ўрганиш лозим.

Ҳозирги замон роман тиллари асосини ташкил қилувчи лотин тили ҳақида гап юритилганда икки хил лотин тили назарда тутилади: Халқ лотин тили ва классик лотин тили. Классик лотин тили деганда ёзма адабий лотин тили тушунилади. Халқ лотин тили деганда оғзаки-сўзлашув лотин тили назарда тутилади.

Лотин тилини бошқа роман тиллари билан қиёслаганда уларнинг ўзаро қардошлигини исботловчи далиллар луғат таркиби ва синтаксисга нисбатан морфологияда кўпроқ учрайди (Meyer. Lubke, 1921). Луғат фондида келсак, айрим роман тиллари луғат фондида лотин тилига хос бўлмаган элементлар кўпчиликни ташкил қилади. (Масалан, румин ва молдав тилларида).

Шунингдек, роман гуруҳига кирувчи тилларнинг ўзаро қардош тиллар эканлигини исботловчи далил сифатида лотин тилидаги учта феъл замонларини келтириш мумкин:

Proesens	Лотинча	Италян	Испан	Прованс.	Эск фр тил	Румин
	1. cōnto	cōnto	cōnto	cant	chant	cōnt
	2. cantas	cōnti	cōntas	cōntas	chōntes	cōnti
	3. cantat	cōnta	cōnta	cōnta	chōntet	cāntă
	4. cantōmus	cantiōmo	cantōmos	cantōm	chantyns	cāntăm
	5. cantātis	cantōte	cantōis	cantōtz	chantīz	cōntati
	6. cantant	cōntano	cōntan	cōntan	chantent	cāntă
Imperfectum	1. cantabm	cantōvo	cantāba	cantōva	chantōue	cōntam
	2. cantabas	cantōvi	cantōbas	cantāvas	chantōues	cantōi
	3. cantabat	cantōva	cantabō	cantōva	chantōūt	canta
	4. cantabm̄mus	cantavōmo	cantōbamos	cantavōm	chantiien	cōntōm
	5. cantabātis	cantavōte	cantōbais	cantavat̄z	chantiiez	cōntati
	6. cantabant	cantavano	cantaban	cantavan	chantōquent	cōntōu

Perfectum	1. cantavi	cantōi	cantī	cantīi	chantai	cantōi
	2. cantavisti	cantōsti	cantōste	cantīst	chantas	cantāzi
	3. cantavit	canto	canto	cantet	chantā	cantā
	4. cantavimus	cantōmmo	cantōmos	cantīm	chantames	cantōrām
	5. cantavistis	cantōste	cantōsteis	cantītz	chantastes	cantārāti
	6. cantavērunt	cantōrono	cantōron	cantīron	chanterent	cantara

(Сергиевский, 1954).

Барча роман тилларида қўлланувчи сўзларнинг келиб чиқишлари бир хил эканлиги билан ҳам уларнинг қардошлигини кўриш мумкин.

Лотинча	Француз	Испан	Португал	Италян	Румин	Мола
homo (hominem)	homme	hombre	homem	uomo	om	om
panis (panem)	pain	pan	pas	pane	pune	пыне
caelum	ciel	ciels	ceu	cielo	cer	чер
herba	herbe	hierba (yerba)	erva	erba	iarba	ярбы
vivus (vivum)	vif	vivo	vivo	vivo	viu	виу
niger (nigrum)	noir	negro	negro	nero	negru	негру
venire	venir	venir	vir	venire	a veni	а вени

Роман тилларининг ўзаро қардош эканликларини тасдиқловчи далиллардан яна бири сифатида уларнинг сруктураларида (грамматик қурилишларида) узоқ йиллар давомида лотин сўзлашув тилида юз берган ўзгаришларнинг акс этганлигини кўрсатиш мумкин.

Масалан қадимги лотин сўзлашув тилида дастлабки даврлардаёқ («altior баланд, баландроқ» ва «dulcior ширин, ширинроқ») қўшимчалари ёрдамида ясалувчи сифатнинг қиёсий даражаси, равишлар plus ёки magis лар орқали ясалувчи сўз бирикмаларининг кенг қўлланганлиги маълум. Роман тиллари ана шу лотин сўзлашув тили учун характерли бўлган қиёсий даражанинг ясаиш усулини мерос қилиб оладилар.

Испан тилида
Más alto, más dulce

Италян тилида
più alto, più dolce

Португал тилида
Mais alto, mais dulce.

Румин тилида
Mai onalt, mai dulce

Француз тилида
plus haut, plus doux

Роман тиллари яқин қардош тиллар гуруҳини ташкил қилиш билан бирга кўп сонли тиллардан ташкил топувчи ҳинд-оврупа тиллари оиласига ҳам мансубдирлар. Ҳинд-оврупа тиллари оиласига лотин, қадимги грек тили, қадимги ҳинд (санскрит) тили ва ҳозирги замон тилларидан славян тиллари, герман тиллари, болтиқ бўйи халқлари тиллари, албан, янги грек тиллари кирадилар.

Қадимги тилларни ўзаро солиштириш ва ҳозирги замон тиллари билан қиёслаб ўрганиш уларнинг барчаси қандайдир умум тил асосида ривожланган қардош тиллар эканлигини кўрсатади. Роман тиллари хинд оврупа тиллари

оиласига кирувчи лотин тили таъсирида шаклланган ва ривожланган энг катта тил гуруҳини ташкил қиладилар.

2. Роман тиллари классификацияси.

Роман тиллари гуруҳига кирувчи тилларнинг сони қанча эканлиги ҳозирги кунгача ўзининг узил-кесил ечимини топмаган муаммолардан ҳисобланади. Бунга асосий сабаб “тил” ва “диалект” тушунчаларининг ҳанузгача бирини иккинчисидан фарқловчи белгига эга эмасликларидир. Роман тилшунослиги тарихида бу муаммони ҳал қилишга уринишлар кўп бўлган. Лекин қилинган хулосалар роман тилшунослиги фани талабларини тўлиқ қондираолмайди.

Кейинги даврларда тилнинг тарихий тараққиётига хос характерли хусусиятларни ҳисобга олиб, ромал тиллари гуруҳини қуйидаги тиллар ташкил қилиши қайд қилинади. (Т. Б. Алисова, Т. А. Репина, М. А. Таривердиева, 1987): 1. Испан тили, 2. Португал тили, 3. Каталон тили, 4. Француз тили, 5. Провансал тили, 6. Ретороман тили, 7. Италиян тили, 8. Сардин тили, 9. Румин тили, 10. Молдав тили, 11. Далматин тили, 12. Галисий тили. Булардан ташқари роман тилига хос бир нечта лахчалар мавжуд. Улар гаскон лахчаси, франкопровансал, арумын (румын тилидан кечиб чиққан) лахча, мягленит ва истрарумын лахчалари (Т. Алисова, 1987), испан, португал ва француз тиллари асосида юзага келган креол тиллар. Шимолий Африка, Кичик Осиё, Болқон ярим ороли ва Турцияда яшовчи еврейларнинг бир қисми Сефард тилида сўзлашадилар. Сефардлар Пирений ярим оролида яшаган қабила вақллари ҳисобланадилар (XV асрнинг охирлари). Уларнинг тиллари Испан тилига яқин бўлиб, унга нисбатан бирмунча архаик хусусиятга эга.

Лексик ва синтактик жиҳатдан ҳам испан тилидан фарқ қилади. Бунга асосан сабаб, бошқа мамлакатларда яшовчи сефардлар билан ўзаро алоқалари таъсири ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Т. Б. Алисова, Т. А. Репина, М. А. Таривердиева. «Введение в романскую филологию», Учебник, М., «Высшая школа», 1987.
2. М. В. Сергиевский «Введение в романское языкознание». М., Изд-во лит-ры на иностранных языках. 1954.
3. Е. М. Фольф. Формирование романских литературных языков. Португальский язык. М., 1983.
4. Формирование романских литературных языков. -М., 1984.

II ВА III МАЪРУЗАЛАР

АСОСИЙ МАВЗУ: Роман тиллари ва уларнинг ҳудудлараро тарқалиши.

Маърузаларда ёритиладиган масалалар тартиби:

I. Роман тиллари ва уларнинг жаҳон бўйлаб ёйилиши.

1. Француз тили ва унинг Оврупо мамлакатларига тарқалиши.
2. Француз тили Африка ва Осиё мамлакатларида.
3. Испан тили - Кастил тили ва унинг бошқа ҳудудларга тарқалиши.
4. Португал тили.
5. Каталан тили.
6. Галисий тили.
7. Провансал ёки Окситан тили.
8. Италиян тили.
9. Сард тили.
10. Ретороман тили.
11. Креол тиллар ва уларнинг турлари.

II-МАЪРУЗА:

3. Роман тиллари ва уларнинг ҳудудларга тарқалиши:

Француз тили

1) Франция, Белгия, Люксембург, Швейцария, Монако, Канада, шунингдек Франция таркибига кирувчи Француз Гвианаси (Жанубий Америка), Гваделупа ва Мартиника (Кичик Антиль оролларида қарашли ороллар), Реюньон (Хинд океанида), Комор оролларида Майотта каби ҳудудларнинг расмий тили ҳисобланади. Бу ҳудудлардаги француз тили ўзига хос талаффузга ва лексикага эга. Белгия, Швейцария ва Люксембургдаги француз тили Франциядаги француз тилидан у даражада фарқ қилмайди. Канададаги француз тили Франциядаги француз тилидан сезиларли даражада фарқ қилади. Бунинг асосий сабаби француз тилининг Канадага олиб кирилиши жараёнидаги тарихий шароитлар ва XVI-XVIII асрлар давомида унинг мустақил равишда ривожланиши билан боғлиқ. Бу тарихий даврларда Канададаги француз тили Европа мамлакатларидаги француз тили билан алоқада бўлмайди, ваҳоланки инглиз тили билан доимий алоқада бўлади.

2) 13 та Африка давлатида Француз тили ягона расмий тил ҳисобланади (Бенин, Буркина-Фасо, Габон, Гвинея, Заир, Конго, Кот д'Ивуар, Мали, Нигер, Сенегал, Того, Марказий африка республикаси, Чад). Камерунда инглиз ва француз тили расмий тиллар ҳисобланадилар. Сейшель оролларида учта расмий тил: Креол, инглиз ва француз тиллари. Бурунди, Жибути, Руанда, Комор оролларида ва Мадагаскарда француз тили ерли тиллардан бири ёки араб тили билан бирга расмий тил ҳисобланади.

Хуллас француз тилида сўзлашувчиларнинг умумий сони 90 млн. ни ташкил қилади. Француз тили БМТ нинг расмий ва ишчи тилларидан бири ҳисобланиди.

Испан тили

Испаниянинг ва унинг таркибига кирувчи Ўртаер денгизидаги Балеар ороллари ва Атлантик океанидаги Канар ороллари халқларининг расмий тили ҳисобланади. Испан тили расмий равишда Кастил тили деб номланади. Бу тил француз тили билан биргаликда Шарқий Пиренея ҳудудида жойлашган Андорра давлатининг ҳам расмий тили ҳисобланади.

Испан тили Латин Америкасида жуда кенг тарқалган. Бу қитъадаги 19 давлатнинг Аргентина, Боливия, Венесуэла, Гвадемало, Гондурас, Доминикан Республикаси, Колумбия, Коста-Рика, Куба, Мексика, Никарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Пуэрто-Рико, Сальвадор, Уругвай, Чили, Эквадор давлатларининг расмий тили ҳисобланади.

Латин Америкасининг айрим давлатларида расмий давлат тили сифатида икки тилдан фойдаланадилар. Масалан, Пуэрто-Рикода Испан ва инглиз, Перуда испан ва Кечуа (индус тили), Парагвайда испан ва Гуарани (индуслар тили) тилларидан фойдаланадилар. Экваториал Гвинеяда ҳам испан тили давлат тили ҳисобланади. Умуман испан тилида гаплашувчи халқларнинг умумий сони 235 млн. ни ташкил қилади.

Испан тили инглиз, араб, хитой, рус ва француз тиллари қаторида БМТ нинг ишчи тили ҳисобланади.

Португал тили

Бразилия ва Португалия давлатларининг расмий давлат тили ҳисобланади. Азор ва Матейра оролларида аҳолининг 99% португалликлар. Африка мамлакатларидан Анголо, Мозамбик, Гвинея-Бисау, Кабо-Верус, Сан-Толи ва Принципиларда португал тили расмий тил ҳисобланади.

Бразилиядаги португал тили билан Португалиядаги португал тили асосан талаффуз жиҳатидан биров фарқланадилар. Асосий фарқлардан бири Бразилия португал тилида сўзнинг охирида келувчи ундош товуши вокаллашиш хусусиятига эга: *mei*-[*meu*] , *Brasil* [*brasiu*], *vos* кишилиқ олмоши *voces* формаси билан алмаштирилади. Шунингдек? португал тилининг бразилча варианты луғат таркибида ерли индуслар ва африкали қабилаларнинг тилларига хос сўзлар кўплаб учрайди.

Каталан тили

Испаниянинг шарқида жойлашган ва ўзаро чегарадош бўлган регионлар каталония қисман Валенсия ва Араган ҳамда Балеар ороллариининг расмий тили ҳисобланади. Бу вилоятлар Испаниянинг бошқа вилоятларига нисбатан саноат соҳасида тараққий қилган вилоятлар ҳисобланадилар. 1978 йилда қабул қилинган Конституцияга асосан Испаниянинг давлат тили Кастил тили ҳисобланади. Испаниянинг барча аҳолиси бу тилни билишлари шарт ва ундан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Каталонияликлар ўзларига хос миллий анъаналарга эга бўлган халқ ҳисобланадилар. Тасвирий санъат тарихида XIV-XV аср Каталония тасвирий санъат мактаби дунёдаги энг эътиборли мактаблардан ҳисобланади. Бу даврларда Каталон тилида ёзилган бадий ва илмий асарлар мавжуд. XX асрнинг бошларида Испанияда каталон тилида газета ва журналлар чоп этиларди, Каталон тили

фонетикаси, грамматикаси, луғати қайта ишлаб чиқилади ва бу тил қисман мактаб ўқув дастурига киритилади. Ҳокимият тепасига франкистларнинг келиши каталон маданияти ва адабиёти тараққиётига тўсқинлик қилади. Испанияда фашистлар диктатураси ҳукумронлиги даврида миллатнинг ўзини ўзи англашига таалуқли бўлган ҳар қандай кўриниш қақшатқич зарбага учрарди. Расмий иш юритиш, мактабларда ўқиш-ўқитиш ишлари фақатгина кастиль (испан) тилида олиб борилади. Каталонияликлар ўз тилларини йўқотмайдилар. Лекин каталон тилида сўзлашувчилар ва шу тилда ёзувчилар сони бир мунча қисқарди. XX асрнинг 70 йилларида юз берган вилоятларни автономлаштириш жараёни ва янги Конституциянинг қабул қилиниши каталон тилини ва шу билан бирга бошқа тилларни ҳам (галисия, баск) ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча жабҳаларида эркин қўлланишига шароит яратиб беради. Катта Каталон энциклопедиясини яратиш қайтадан ишга тушади. Каталон тилини ўқитиш мактаб ўқув дастурига киритилади. Каталон тилида бадиий асарлар ва адабиётлар яратила бошлайди. Каталон тилида илмий асарлар, икки тилли луғатлар тайёрланиб чоп этилади. Бунга мисол тариқасида 1985 йилда нашр қилинган, 40 минг сўздан иборат русча каталонча луғатни келтириш мумкин.

Бироқ, Каталонияда кастилия тилида сўзлашувчи иммигрантларнинг тўхтовсиз кела бошлаши, каталон тилида дарс берувчи педагогик кадрларнинг етишмаслиги, кастилия тилининг барча соҳаларда кенг қўлланиши ва бошқа сабаблар каталон тилининг ривожланишига тўсқинлик қилади.

Каталон тили, испан ва француз тили билан биргаликда Андоррада расмий тил мақомига эришади. Шунингдек, Каталон тили Шарқий Пирений департаментида (асосан Руссильон вилоятида) ва Сардиниянинг Италияга қарашли Альгеро шаҳрида ҳам сўзлашув тили ҳисобланади. Францияда айрим коллежларда Каталон тили факультатив предмет тарзида ўқув дастурига киритилган. Монрелье университетида махсус кафедра мавжуд бўлиб, каталон тили илмий изланишлар мақсадида ишлатилади.

Галисий тили

Испаниянинг регионларидаги расмий тилларидан бири. Галисияликлар 3 млн.дан ортиқроқ бўлиб, Испаниянинг Галисия вилоятида жойлашган. Галисия тили ўзининг тарихи, генетикаси жиҳатидан португал тилига яқин ҳисобланади.

Галисия тилида XII-XIII асрларда бой поэзия яратилади. Бироқ, кейинчалик унинг ёзма анъаналари эътибордан қолиб кетади. XX асрнинг бошларида галисия тилида бадиий адабиёт яратишни қайта тиклашга уринишлар бўлади, аммо барча уринишлар беҳуда кетади. Галисия тили фақат маиший соҳаларда хизмат қилувчи воситага айланиб қолади.

Провансал (ёки Окситан) тили

Франциянинг Жанубий қисмида жойлашган 10 млн. га яқин аҳолининг она тили ҳисобланади. XI-XIII асрларда юридик ҳужжатлар ва идора ишларини расмийлаштиришда провансал тили ишлатилар эди. XII-XIII асрларда провансал адабиёти ва айниқса трубадурларнинг лирик поэзияларини гуллаган даври эди. Лекин шунга қарамасдан, Франция қирол ҳукумронлигининг тобора мустаҳкамланиб бориши туфайли мамлакатни бошқаришда марказлаштиришга

эхтиёж туғила бошлайди. Бу ҳол 1539 йилда қирол Франциск I томонидан қарор (ордонанс) қабул қилинишига олиб келади. Бу ордонанс бутун Франция давлат ҳудудида юридик ҳужжатларни расмийлаштиришда фақат француз тили ишлатилишини талаб қиларди. Бу эса ўз навбатида Провансал тилини мавқеини пасайишига олиб келади. Шундан кейин провансал тилининг мавқеини сақлаб қолиш мақсадида бирқанча уринишлар бўлиб ўтади. Ана шундай уринишлардан баъзилари XIX асрда бир гуруҳ шоирлар томонидан уюштирилиб, улар она тилларининг мавқеини қайта тиклашга ҳаракат қиладилар. Ҳаракатга ёзувчи Жозеф Руманил (1818-1891) бошчилик қилади. Унинг ишини кейинчалик шогирди Фредерик (Фредери) Мистрал (1830-1914) давом эттиради. Бу гуруҳ аъзолари ўзларини «фелиболар» (fèlibres) деб атайдилар. XX асрнинг бошларида бу гуруҳ тарқалиб кетади. Бироқ улар асос солган анъана давом этади: Ҳозиргача провансал (окситан) тилида поэзия яратилади, журналлар чоп этилади. Провансал тили Франция университетларида ўқитилади (Тулуза, Клермон-Ферран, Монпелье в.б.). Ҳозирги ва эски провансал (окситан) тилининг долзарб масалаларига бағишланган халқаро анжуманлар ўтказилиб туради.

Тузилиши жиҳатидан провансал тили каталон тилига яқин туради.

Провансал тилининг диалектларидан яна бири гаскон шеваси ҳисобланади. Бу шевада асосан Франциянинг Жануб-Шарқда қишлоқ аҳолиси гаплашади. Гаскон (аввалги Васкония, ундан олдинроқ Аквитания) вилояти марказ ҳисобланади. Чегараси шимолда Гаронна дарёсидан то Тулуза шахригача, ғарбда Атлантик океани, жанубда Пиреней тоғлари билан чегараланади.

Франциянинг баъзи бир шарқий департаментларида ва қисман Швейцариянинг қўшни районларида француз ва провансал тилларини характерли томонларини ўзида мужассамлаштирган бир гуруҳ шевалар мавжуд. Бу шевалар лингвистика нуқтаи назаридан, француз тилига ҳам, провансал тилига ҳам ўхшайди. Бу гуруҳ шеваларни роман тилининг **Франко провансал хили** деб номланади.

Франция территориясида келиб чиқиши жиҳатидан роман бўлмаган халқлар яшайди. Улар басклар, бретонлар, фламандлар.

Италян тили

Италиянинг расмий давлат тили. Италия, - Апеннин ярим оролидан ташқари Сардиния ва Сицилияда. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 57 млн. кишидан иборат. Бунинг 98% италянлар.

Швейцариянинг расмий тилларидан бири (1 млн). Апеннин ярим оролида жойлашган Сан-Марино давлатининг расмий тили ҳисобланади (22 000 киши).

Франция таркибига кирувчи Корсика оролида яшовчи аҳолининг қандайдир қисмининг она тили ҳисобланади.

Сард (Сардиния) тили

Сардиния оролида яшовчи майда миллат тили. Сардинияда яшовчиларнинг умумий сони 1,5 млн кишидан иборат. Ўрта ва Олий мактабларда ўқиш-ўқитиш ишлари италян тилида олиб борилади. Сард тили италян тилининг кучли таъсирида бўлиб, италян тилидан кўплаб сўзлар қабул қилиб олади.

Ретороман тили

Алп вилоятларида бир-бирларидан унча узоқ бўлмаган ҳудудларда жойлашган ва бир-бирларига ўхшаш хусусиятларга эга бўлган роман лахчалари мавжуд. Уларни уч гуруҳга ажратиш мумкин: Фарбий гуруҳ-Швейцариянинг Граубюнден кантони, Марказий гуруҳ - бу гуруҳга Доломитли Алп вилоятлари-эски австрия Тироли, Италияга қарашли Трентино ва Адидже вилоятларидан иборат: Шарқий гуруҳ. Бу гуруҳга Италиянинг Шимолий-Шарқда жойлашган вилоятлар Фриули ва қисман Венето киради. Бу гуруҳларда роман тили бир-бирига кўп ўхшамайди. Улар турли диалектлардан ташкил топган бўлади. Сўзлашувчилар бир-бирларини тушунмасликлари мумкин. Ана шу роман тилидаги диалектлар йиғиндиси **Ретороман тили** деб номланади. XIX асрда улар йиғиндисини «ладин тиллари» деб атаганлар. Ладин сўзи Latina сўзидан келиб чиққан. Интевокал ҳолатдаги **-t** товуши жарангли **-d** товушга айланган.

Ретороман тилига Швейцария Конфедерацияси Конституцияси томонидан Швейцария миллий тили мақоми берилади. Мактаблар, ўқув юртларида барча ўқув-ўқитув ишлари шу тилда олиб борилади. Бу ишлар, албатта маълум даражада ҳудудларда, хусусан ретороманлар яшовчи ҳудудлардагина олиб борилади. Шунинг учун ҳам ретороман тилининг тарқалган ҳудуди унчалик кенг эмас. Швейцария ретороман тили ўзининг ягона адабий тил нормасига эга эмас. 5 та, ҳаттоки 6 та адабий варианты мавжуд. Бу вариантлар ўзларининг орфографик, лексик, қисман грамматик хусусиятларига эгадирлар. Тироль ва Фриули гуруҳидаги ретороман тили италян тили таъсирида бўлади. Тироль диалектлари (лахчаси) немис тили (Австрия) нинг кучли таъсири остида бўладилар. Ретороман тилининг уч турида сўзлашувчиларнинг аниқ сонини айтиш кийин. 1978 йилнинг ўрталарида ўтказилган текширишга кўра 580 минг кишидан иборат.

Креол тиллари

Асосан Франция, Испания, Португалия мустамлакаларида учрайди. Бу тиллар мустамлака халқларининг мустамлакачилар билан мулоқот қилишлари жараёнида юзага келади. Колонизаторлар босиб олган ерларига кўплаб европалиklar ва Африкадан кул-негрларни ўзлари билан бирга олиб келадилар. Натижада колонияларда турли тилда сўзлашувчилар ёнма-ён меҳнат қила бошлайдилар. Улар бир-бирларини тушунмас, хўжайинларининг тилларини ҳам билмас эдилар. Кул-негрлар турли хилдаги этник гуруҳлардан бўлиб, уларнинг тиллари ҳам турлича эди. Натижада воситачи тил яратишга эҳтиёж туғилади. Ҳудудни мустамлакага айлантирган давлатнинг тили воситачи тил вазифасини бажаради. Маълум мустамлакаларда француз, испан ва португал тилларини ўрганиш оммавий тус олади. Тилни ўрганиш асосан эшитиш ва такрорлаш орқали амалга оширилади. Европа тилларидаги товушларни, ўзларининг она тилларидаги ўхшаш товуш ва шакллардек талаффуз қиладилар. Шундай қилиб, европа тиллари асосида, хусусан роман тиллари асосида уларга ўхшаш (уларга яқин бўлган) янги тил юзага келади. Бу тилнинг қанчалик мукаммаллашганлигига карамасдан, турли хилдаги этник гуруҳларга хос бўлган кишилар ўртасида ўзаро мулоқот қилишга имконият яратади. Бу тил авлоддан авлодга ўтиб боради ва улар учун она тили ҳисобланади. Бундай тиллар ҳозир ҳам мавжуд ва Креол тиллар деб номландилар.

Роман тиллари асосида ташкил топган креол тиллар қуйидагича тарқалган:

Португалкреол: Гвинея-Басау, Кабо-Верде, Принсипи ороли, Сан-Томе ороли.
Испанокреол: Колумбия, Тринидад ороли, Филиппин ороли.

Франкокреол: Гаити, Гвиана, Гвадалупа, Мартиника, Сент-Люсия, Маврикия,
Реюньон: Сейшил ороллари.

Сейшил ороллари Республикасида креол тили расмий тил мақомига эга.
1983 йилда Креол-Франц лугати яратилган. Ҳукумат қарори билан бошланғич
синфларда дарслар креол тилида ўқитилади.

АДАБИЁТЛАР:

Юқорида кўрсатилган адабиётлар ва уларга қўшимча тарзда:

1. Реферовская Е. А. Французский язык в Канаде. -Л.,1972.
2. Черниченко А. И. Язык и общество в развивающихся странах Африки. -
Киев,1983г.
3. Вес Р. La langue occitane. Сер. : “Que sais-je?” 1059. -Paris,1973-p,9.
4. Ваксман Б. И. Языковая характеристика и статус восточнороманских
языков. -Калинин,1983.
5. Voilley A. Le créole français des Seychelles. -Tebingen,1977
6. Ярушкин А. А. Португальский язык в Африке. -Л.,1984.
7. Бахнян К. В. Социальный статус креольских языков. Сб. Языковая
политика и языковое планирование в развивающихся странах. -М.,1982.

IV-МАЪРУЗА

МАВЗУ: Роман тиллари классификацияси.

1. Роман тиллари классификацияси тўғрисида Ф. Анц, Асколи, Грёбер Г. ва бошқаларнинг фикр ва мулоҳазалари.
2. Роман тилларининг икки гуруҳга ғарбий ва шарқий роман тиллари гуруҳига ажратилиши ҳақида.
3. К. Тальявини классификацияси.

Роман тиллари классификацияси

Бу муаммо кўплаб тилшуносларнинг эътиборини ўзига тортиб келган. Фридрих Диц шундай олимлардан бири бўлиб, у роман тилларини икки гуруҳга ғарбий ва шарқий роман тиллари гуруҳига ажратиш кераклигини таклиф қилади. Ф. Диц роман тилларини қиёсий ўрганишга ҳаракат қилади ва 6 та роман тиллари устида иш олиб боради. Испан ва португал тилини Диц Жанубий ғарбий гуруҳга киритади. Француз ва провансал тилларини Шимолий-ғарбий гуруҳга киритади. Италия ва румин тилларини шарқий тиллар гуруҳига киритади. Диц адабий қўлланишга эга бўлган тилларнигина мустақил роман тили деб қабул қилади. Дицнинг фикрига кўра агар бирор тил (роман тили) бадий адабиётда қўлланмаса, у мустақил бўлолмайди. Дицнинг бу фикри ҳақиқатга яқин эмас. Чунки тилнинг мустақил бўлиши унинг адабий жиҳатдан расмийлашувига боғлиқ бўлавермайди. Тилнинг адабий расмийлашувига маълум тарихий шароитлар йўл қўймаслиги мумкин. 1873 йилда Асколи ўзининг жанубий ва шарқий Швейцария, Тирол ва Фриула диалектларини ўрганишга бағишланган илмий ишини чоп этади. У ўз асарида роман тиллари классификацияси масаласи юзасида гап юритади. Унинг фикрича тилни мустақил бўлиши учун унда бошқа тилларда учрамайдиган махсус лисоний фонетик комбинациялар мавжуд бўлиши керак ва бундай комбинациялар бошқа тилларга хос бўлмаслиги лозим. Шундай критерия асосида Асколи Граубюнден, Тирол ва Фриул вилоятлари тилларини мустақил тиллар тарзида тавсия қилади ва уларни Ладин тиллари деб аташни таклиф этади. Кейинчалик фанда бу тилларга рето-роман тиллари деган ном берилади (Ascoli G -1878).

Г. Грёбер Асколининг фикрини танқид қилади. Агар Асколининг ғояси бўйича роман тилларини классификациялаштирилса, бутун роман территориясидаги тилларнинг ҳар қайсини майда тил бирликларига ажратиш керак. Чунки уларнинг ҳар бири ўзининг характерли хусусияти билан ён-атрофдаги қўшни тиллардан маълум даражадаги фарқларга эга бўлади. Грёбернинг фикрича роман тилларини классификациялашда турли тил гуруҳлари вакиллариининг ўзаро бир-бирларини қанчалик тушунмасликлари асосий критерий бўлиши керак.

Роман тилларини ғарбий, шарқий гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Роман тилларини икки гуруҳга ажратишда уларнинг грамматик қурилишларидаги айрим ўхшашликларни ҳисобга олиш керак. (Т. Алисова, 1987).

Шарқий ва ғарбий роман тиллари қиёсий ўрганилганда уларнинг грамматик қурилишларида ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятларни кўрамиз.

Киёсланг: **Ғарбий роман тиллари:**

Аниқ артикл отдан олдин (препозитив) ҳолатда бўлади ва турланмайди, синтактик муносабатлар (олдин лотин тили келишиклари орқали ифодаланган) предлоглар орқали ифодаланадилар:

Лотин тили	Италян тили	Француз тили	Испан тили	Португал тили
Vicini amicus	l'amico del vicino	l'ami du voisin	el amigo del vecino	o amigo do vizinho

Шарқий роман тиллари: Аниқ артикл отдан кейин туради ва турланади. Синтактик муносабатлар артикл билан келган отнинг турланиши орқали ифодаланади:

Румин тили	Молдав тили
Prietenul vecinului	приетенул вечипулуй

Фарбий роман тиллари гуруҳида қўшма феъл кесим формаси инфинитив иштирокида ташкил топади:

Испан тили	Португал тили	Италян тили	Француз тили
quiero cantar	quero cantar	voglio cantare	je veux chanter

Шарқий гуруҳ тилларида қўшма феъл кесим формаси аксарият ҳолда конъюнктив (Subjonctif) иштирокида ташкил топади:

Румин тили	Молдав тили
Vreau să cont	вряу сэ кинт (хохлайман , мени куйлашимни)

Фарбий роман тиллари гуруҳида келаси замон формасининг асосини лотин сўзлашув тилидаги habere феъли билан ясалган қурилма (конструкция) ташкил қилади: cantare habeo

Испан тили	Португал тили	Италян тили	Француз тили
cantarē	cantarei	cantero	je chanterai

Шарқий гуруҳ тилларида **volere** ёрдамчи феъли билан ясалган қурилма (кл. лат: velle): voleo (volo) саатаре

Румин тили	Молдав тили
voi conta	вой кынта

Лотин тилида мерос тариқасида феъл замон формаларининг мослашуви қабул қилинган. Феъл замонлари мослашуви принципи қабул қилинмаган.

Агар роман тилларининг барчасини уларнинг грамматик хусусиятларига кўра фарбий ва шарқий гуруҳларга ажратсак, у ҳолда шарқий роман тиллари гуруҳида фақат румин ва молдав тиллари қолади.

Роман тиллари ўзларининг ҳудудларини ўзаро умумийлиги билан бир гуруҳга бирлашишлари мумкин. Шу нуктаи назардан роман тиллари 4 та зонага ажратиладилар (К. Тальявини 1972). Улар Иберо-роман гуруҳи, галла-роман гуруҳи, Итаलो-роман гуруҳи ва болқон-роман гуруҳи, кейинчалик бунга ретороман гуруҳини ҳам киритадилар. Бундай тарзда бўлинганди бир-бирига лингвистик хусусиятлари жиҳатидан яқин бўлган тиллар бошқа гуруҳга кириб қолади.

Масалан, каталон ва провансал тиллари ҳар хил зоналарга тушиб қоладилар (каталон тили иберо-роман гуруҳига провансал тили эса галло-роман гуруҳига). Худди шу ҳолат далматин тилини итало-роман ва болқон-роман гуруҳлари орасига жойлаштирилади.

Француз тили ғарбий роман тиллари ичида лотин тилидан кўп жиҳатлари билан фарқ қилувчи тил ҳисобланади. Бу фарқлар асосан фонетика ва грамматикага хос бўлади. Француз тили окситоник урғуга эга ягона тил ҳисобланади. Грамматика соҳасида юз берган қўшимчалар (флексия) нинг кучсизланиши натижасида, оғзаки нутқда отларда бирлик ва кўплик маъноси фақатгина боғлама (liaison) орқали ифодаланади: *petit enfant = petits enfants...* (Т.Б.Алисова... 1987).

Феъл қўшимчаларининг талаффузи кучсизланиши натижасида феълдан олдин олмош эганинг қўлланилиши шарт бўлади:

Қиёсланг: Француз тили: *je chante, tu chantes, il chante.*

Инкорнинг ифодаланиши:

Испан тили	Италян тили	Француз тили
no sй	non so	je ne saia pas...

АДАБИЁТЛАР:

- I, -II, -III-Маърузалар учун тавсия қилинган адабиётлар ва уларга қўшимча тарзда:
1. Disez Fr, Grammatik der romanichen Sprachen. 1836.
 2. Grцber G: Vulgarlateinische Substrate romanische Worter 1884.
 3. Tagliavini C. Le origini delle lingue neolatine (Introduzione alla filologia roman)-Bologna, 1972.
 4. Bal W. Introduction aux йtudes de linguistique romane avec considйration spйciale de la linguistique franzaise. -Paris, 1966.
 5. Bec P. Manuel pratique de philologie romane. -Paris, 1970.

V-МАЪРУЗА

МАВЗУ: Рим провинциялари ва уларнинг романлашуви.

Кўриладиган асосий масалалар:

1. Лотин тили ва унинг қабилаларга тарқалиши: (Латинишлар, италийлар, этрусклар, умбрлар ва ҳоказо).
2. Пуни урушлари ва уларнинг натижалари.
3. Иберия ярим оролининг босиб олиниши, Кельтиберлар ҳақида.
4. Болқон ярим ороли. Греklar ҳукмронлиги. Римликларнинг кириб келиши. Худудда романлашув жараёни.

Рим провинцияларининг романлашуви.

1. Роман тилларининг шаклланиши лотин тилининг рим давлати кўл остига кирувчи қадимий Европа давлатлари бўйлаб тарқалиши тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Лотин тили ва рим маданиятининг рим провинцияларига тарқалиши худудларда романлашиш процессининг амалга ошаётганлигидан далолат беради. Романлашиш жараёнида Рим кичгинагина қалъадан каттакон шаҳарга, буюк мамлакатнинг пойтахтига айланади. Мамлакат аҳолиси турли хилдаги миллатлардан иборат эди. Лотин тили барча худудларга кириб боради. Бироқ ҳамма худудларда бирдай сақланмайди. Бунга асосан, шу даврларда юз берган тарихий воқеалар, романлашиш жараёни кечаётган даврдаги шароитлар сабаб бўлади.

Лотин тили даставвал италий қабиласига мансуб бўлган лотинийлар деб номланувчи аҳоли ўртасида кенг тарқалди. Бу қabila (Лотинийлар) Тибра дарёси этагида жойлашган Лациум вилоятида яшардилар. Лациум вилоятининг атроф-теварагида бошқа халқлар яшардилар. Умуман Апеннин ярим оролида турли қабилалар истиқомат қилардилар. Бу қабилаларнинг кўпчилиги тил жиҳатидан Италийларга яқин эдилар ва улар билан биргаликда италий қабилалари гуруҳини ташкил қилардилар. Бу қabila Апеннин ярим оролининг марказий қисмини эгаллаб турарди. Лация областининг шимолида Этрурия вилояти жойлашган эди аҳолиси Этруслар деб номланарди. Лациянинг шимоли-шарқида Умбрия вилояти жойлашган эди. Аҳолининг асосий қисмини Умбрлар ташкил қиларди. Шарқда Самний вилояти жойлашган эди. Аҳолиси самнитлар деб аталарди. Лация вилоятининг жанубида оск қабиласи яшарди.

Этруслар Апеннин ярим оролининг Шимолида яшардилар. Улар Италий қабиласидан эмас эдилар. Лигурлар Лигурий кўрфазининг қирғоқларида жойлашган эдилар. Апеннин ярим оролининг жанубий қирғоқларида греklarнинг кўп сонли колониялари жойлашган эди. Хуллас Апеннин ярим оролининг этник таркиби турли хил миллатлардан ташкил топган эди.

Эрамиздан олдинги VI асрга қадар Апеннин ярим оролида этруслар ҳукмрон эдилар. VI асрдан бошлаб этруслар ҳукмронлиги инқирозга учрайди. Шимолда Кельглар ҳаракати бошланади. Италий қабилалари римликлар этруслар қарши кураш бошлайдилар.

2. Эрамиздан олдинги V асрга келганда римликлар ўзгалар ерларини босиб олиш ҳаракатларини бошлаб юбордилар. Эрамиздан олдинги IV асрда римликлар

Италий қабиласини бўйсундирадилар. III аср давомида Рим греклар устидан ғалаба қиладилар ва уларнинг колонияларини эгаллаб оладилар. Эрамиздан олдинги III аср ўрталарига келганда Рим ғарбий Ўртаер денгизи ҳудудидаги энг кучли давлатга айланади ва шу даврдаги энг кучли давлат Карфаген билан тўқнашади. Эрамиздан олдинги III асрнинг ўрталарида Рим ва Карфаген ўртасида I-Пуни уруши юзага келади (264-241). Уруш натижасида Рим Корсика, Сардиния ва Сицилия ороллари кўлга киритади. Шу даврдан бошлаб Рим таъсири Апеннин ярим оролидан ташқаридаги ҳудудларга тарқала бошлайди. Иккинчи Пуни уруши (218-206) Римнинг Италиядан ташқаридаги мулкларининг кўпайишига олиб келади. Босиб олинган барча ҳудудларда римлаштириш процесси давом этади.

Лотин тили барча босиб олинган провенцияларга кириб борарди. Асрлар давомида ўзи кириб борган ҳудудлардаги италий лахчалари диалектлари билан тўқнашади ва эркин равишда ривожланади. Лотин сўзлашув тили ўзининг тараққиёт йўлида кўплаб диалектлар ва тилларнинг таъсирига дуч келади. Диалектлар ва тиллар лотин тилига қанчалик яқин бўлса, уларнинг лотин тилига бўлган таъсири шунчалик кучли бўлади. Лотин тили ғолиб тил сифатида ривожланади ва ўзига хос бўлган характерли хусусиятларини йўқотмайди.

Лотин тилида сўзлашувчи римликлар маданияти ўзлуксиз ривожланишда бўлади. Рим давлати янада мустаҳкамлашади. Маданияти римликлардан паст даражада бўлган қабилалар ва уруғлар Рим маданиятини ўзлаштириб борадилар, римликларнинг тилларини ўрганадилар ва шу билан бирга ўзларининг она тилларини аста-секин унитадилар.

Эрамиздан олдинги II асрнинг бошларида Рим буюк давлатга айланади. Апеннин ярим ороли, Корсика, Сардиния ва Сицилия ороллари унинг қармоғига айланади. Лотин тили ерли диалектларни барчасини қўлланишдан сиқиб чиқаради ва ғолиб тил сифатида ривожланишда давом этади. Бу даврга келиб ёзма адабий тил ҳам шаклланади ва оғзаки халқ сўзлашув тилига ўзининг меъёрий таъсирини ўтказа бошлайди.

Рим ўзга ҳудудларни ерларини босиб олиш сиёсатини давом эттиради ва Апеннин ярим оролидан ташқаридаги мамлакатлар ерларини босиб олиш сиёсатини амалга ошира бошлайди.

Иберия ярим оролининг романлашуви.

3. Эрамиздан олдинги III асрнинг охирларида римликлар Иберия ярим оролига бостириб кирадилар. Ибериянинг асосий аҳолисини Иберлар ташкил қилар эди. Иберлар қуйидаги қабилалар ва уруғлардан ташкил топадилар: Кантабрлар, астулар, галлеклар ва васконлар Ибериянинг шимолида яшаганлар Корпетанлар, оретанлар, ваккелар деб номланувчи халқлар Иберия ярим оролининг марказий қисмида яшаганлар, лузитанлар деб номланувчи қабилалар мамлакатнинг ғарбида, турдетанлар ва Турдулар жанубда истиқомат қилишган. Буларан ташқари кельтлар ва Иберлардан пайдо бўлган кельтиберлар деб номланувчи халқлар ҳам шу ҳудудда яшардилар. Иберларни баъзилари кавказдан чиққан халқ деб фараз қиладилар. Иберларнинг охирги авлоди басклар. Улар Испаниянинг шимолий ғарбида ва Франциянинг жануби ғарбида яшайдилар. (Von Humboldt 1821). Хуллас, басклар Испанияни Римликлар эгаллаган даврларда

мамлакатнинг шимолий ғарбидаги тоғлик ҳудудларда сақланиб қолган Ибер қабилаларидан ҳисобланадилар.

Иберия ярим оролини Римликлар босиб олган даврларда Ибер қабилалари маданий тараққиёт йўлига кирабошлаган эдилар ва ўзларининг давлатчилик сиёсатларини яратабошлаган эдилар. Улар ташқаридан бўлган душманга қарши қаттиқ курашар эдилар. Шунинг учун ҳам Иберларнинг Римликларга қарши кураши икки юз йил (эрамиздан олдинги 218 йилдан эрамизнинг 18 йилигача) давом этади.

Иберларнинг тиллари Ўртаер денгизи ҳудуди тилларидан ҳисобланади. Римликлар Иберияни ишғол қилган даврдан бошлаб, лотин тили Ибер диалектлари билан тўқнашади. Икки аср давомида ерли аҳоли секин-аста рим маданияти ва лотин тилини ўзлаштиради.

Рим бу ҳудудларда ҳам романлаштириш сиёсатини давом эттиради ва эрамизнинг I асрнинг бошларида Иберия тўлиғича романлаштирилади. Бу даврда Рим маданияти ва Адабиётти ниҳоятда гуллаган пайти эди. Ёзма адабий лотин тили ўзининг нормалари грамматикага хос анъаналарига эришган эди ва халқ лотин тилига ўзининг меъёрий таъсирини ўтказа бошлаган эди. Халқ лотин тили ерли иберлар тили билан яқин алоқада бўлади ва голиб тил сифатида ривожланишни давом эттиради. Унинг ривожланишида ёзма адабий лотин тилининг таъсири кучли бўлади. Кўпчилик қabila ва халқлар романлашиш жараёнининг кучли таъсири натижасида ўзларининг она тилларини унитадилар. Лекин Испанияда романлашиш жараёни ҳамма ерда бир хил кечмайди. Мамлакатнинг жануби кўпроқ шаҳар маданиятига яқин эди. Лотин тилининг адабий формаси шаҳарлардан вилоятларга тез тарқалади. Бу ҳудудларнинг аҳолиси бошқа ҳудудларга нисбатан тез ва олдин лотин тилини ўзлаштириб оладилар.

Мамлакатнинг шимолий шарқида аҳолининг асосий қисмини қишлоқликлар ташкил қиларди. Аҳолининг кўпчилиги қўшни вилоятлардан кўчиб келганлардан иборат эди (Галлиянинг Норбон вилоятидан). Хуллас, провард натижада Испанияда учта роман тилининг пайдо бўлишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР:

Юқорида келтириоган барча адабиётлардан фойдаланилади ва уларга қўшимча тарзда қуйидаги адабиётлар тавсия қилинади.

1. Моммзен Т. История древнего Рима. т.т. I-V.
2. Мишулин А. В., Античная Испания. М., Изд. А Н СССР 1952.
3. Philipon., Les Ibiens. Paris, 1909.
4. Реферовская Е. А. Формирование романских литературных языков (Французский язык). Л., 1980.
5. История Древнего Рима (Под ред В. И. Кўзищина) М., 1981.

VI-VII МАЪРУЗАЛАР

МАВЗУ: Галлия ва Британияни босиб олиниши ва романлашуви.

1. Галлиянинг босиб олиниши. Кельт, белглар ва иберлар ҳақида.
2. Массалия-греклар колонияси.
3. Галлиянинг ишғол қилиниши, Белгия, Лугдун ва Аквитания провинцияларининг ташкил топиши.
4. Босиб олинган ҳудудларда романлашиш жараёнининг бориши ҳақида.
5. Провансал тилининг шаклланиши.
6. Ю. Цезарнинг Британияга қилган юришлари.

VI – Маъруза

Болқон ярим оролининг забт этилиши

Ғарбий Европага ўз ҳукумронлигини ўрнатиш билан қаноатланмаган Рим, Иберия ярим оролини эгаллаш билан бир пайтда Болқон ярим оролини ҳам экспансия (ўз ҳукумронлигини ёйиш) қилишга киришади. Бу даврда Болқон мамлакатлари Греция ҳукумронлигида эди. 215-205 йилларда Рим Македония билан биринчи марта тўқнашади. 171-167 йиллардаги Римликларнинг ғалабасидан кейин Македония Римга бўйсунди. 146 йилда Македония Рим провинциясига айланади. Греция ҳам Рим давлати таркибига қўшилади. Шу билан бирга Грециянинг Яқин Шарқдаги барча мулклари ҳисобланган (Кичик Осиё ва Сурия, Паластин, Аравия ва Миср, Арманистон кабилар) мамлакатлар аста-секин Рим қарамоғига ўтадилар. Барча ҳудудларда грек маданияти ҳукумрон эди. Грек маданияти юқори даражада ривожланган эди. Унинг Рим маданиятига таъсири кучли бўлади. Мамлакатда барча ишлар грек тилида олиб борилад эди. Грек тилига таржима қилинган адабиётлар кўп эди. Шу жумладан Мисрда еврейларнинг муқаддас китоби ҳам грек тилига таржима қилинган эди. Рим давлат ишларида лотин тилидан бошқа тилларни тан олмас эди. Лекин грек тилига бошқача қарашга мажбур эди. Хатто Юлий Цезар шарқда ҳарбий юришларда юрган пайтларида чиқарган буйруқ ва қарорларини албатта грек тилидаги таржимасини берарди. Император идорасида хатлар ва ҳужжатларни грек ва лотин тилига таржима қилувчи махсус котиблар мавжуд эди. Умуман аҳолининг лотин тилини ўрганишга эҳтиёж йўқ эди. Грек тили лотин тилининг кириб келишига йўл қўймасди, грек тили лотин тилидан кучлилик қиларди. Бироқ, Македония ва Фракия вилоятларининг греклар таъсиридан узоқ бўлган ҳудудларига лотин тили кириб боради. У ерда истиқомат қилувчи аҳоли рим маданияти ва лотин тилини ўзлаштириб оладилар. Лотин тилининг бу даврдаги таъсири ҳозирги шимолий Грециянинг айрим диалектларида учраб туради.

Эрамининг 395 йилида император Феодосийнинг ўлиmidан кейин Рим империяси Ғарбий ва Шарқий қисмларга ажралади ва бу бўлиниш ҳар икки маданият ва ҳар икки тилнинг таъсир доирасини белгилаб беради. Шарқий Рим империяси грек византия давлатига айланади. Ғарбий Рим империяси эса, роман давлатига айланади. Иллирия (кейинчалик Долмация) ва Мёзи вилоятларини римликлар эгаллайдилар. Мёзи римликлар томонидан бошқа ҳудудларга ҳужум

уюштиришда плацдарм вазифасини бажаради. Босиб олинган янги ҳудудларнинг энг охиргиси Дакия ҳисобланади ва шу билан бирга Римнинг Германия варварларига ўз ихтиёри билан топширган биринчи провинция ҳам Дакия эди (эрамизнинг 275 йилида).

VII- Маъруза.

5. Галлия (Франция) ни босиб олинishi.

Рим Шарқий Европа мамлакатларининг босиб олиш билан бир даврда Фарбий ҳудудлардаги мамлакатларни ҳам эгаллай бошлайди. Ана шундай мамлакатлардан бири Галлия (ҳозирги Франция) эди. Галлиянинг аҳолиси асосан кельт қабилалари ташкил қиларди: Шимолда, Сиквана (Сена) дарёсигача бўлган ҳудудларда белглар (белгияликлар), Секвананинг жанубида Гарумна (Гаронна) дарёсигача бўлган ҳудудларда кельтлар яшардилар. Римликлар кельтларни Галлар деб атардилар. Гарумна дарёсидан жанубда, Пиреней тоғларигача бўлган ҳудудларда Иберларга тобе бўлган қабилалар аквитанлар яшардилар, Жануби-Шарқий ҳудудларда Лигур қабиласидан келиб чиққан қабилалар яшардилар. Галлиянинг Жанубий қирғоқлари, Рона дарёсидан то Аниццагача греклар колонияси Массалияга (ҳозирги Марсель) қарашли эди. Массалия бутун қуйи Рона областини ўз ҳукмронлиги остида ушлаб турарди. Бироқ, ҳудуднинг ичкарасида яшовчи Лигур ва кельтлар Массалияга бўйсунмасдилар. Улар доим Массалияни тақиб остига олиб турардилар, дамба-дам ҳужум қилиб турардилар. Кельт қабилаларининг маданий тараққиёти даражаси бир хил эмас эди: баъзи қабилалар ибтидоий жамоа тузумини бошдан кечириётган бўлсалар, баъзилари уруғдошлик тузумини бошдан кечириб, янги давлатчилик тузумига қадам қўяётган эдилар. Қабилалар ўртасида ҳамроҳлик (иттифоқ) гуруҳлари мавжуд эди. Улар ўзаро жанжаллар кўтариб турардилар, гуруҳлар ҳукмронликни қўлга олишга ҳаракат қилардилар. Бундай ҳаракатлар кельтларни бирлаштиришга тўсқинлик қиларди. Рим эса бундан фойдаланади.

Турли даврларда, турлича мақсадлар билан римликлар Галлия территориясига бостириб кирадилар. Масалан, эрамиздан олдинги 154 йилда римликлар Массалияга Лигурлар билан бўлган жангда ёрдам қилиш мақсадида биринчи марта Галлияга бостириб кирадилар. Иккинчи марта эрамиздан олдинги 125 йилда яна Массалияга кельт қабилалари билан бўлган урушда ёрдам бериш учун Галлияга келадилар. Кельтлар устидан ғалаба қилинади ва Рим легионлари Галлияда қоладилар. Эрамиздан олдинги 118 йилда кельтлар кельт шаҳри Нарбоннада рим колонияси тузилади. Шунга кўра Альп ва Пиреней тоғлари оралигидаги провинциялар римликлар томонидан ишғол қилинади ва Норбонн Галлияси деб аталган провинция юзага келади. Эрамиздан олдинги 58 йилда Ю.Цезар Галлиянинг ичкарасига юриш қилади. Секванлар ва бошқа кельт қабилаларини бўйсундириб, Галлиянинг шимоли томон юришни давом эттиради. Орадан бир йил ўтгач, бельгияликлар бўйсундирилади. Эрамиздан олдинги 55 йилда Цезар Британияга юриш эълон қилади. Римликларга қарши норозилик авжга чиқади. 55 йилда кельтлар кўзғолони кўтарилади. Эрамиздан олдинги 51 йилда Римликлар бутун Галлияни ишғол қиладилар ва натижада Галлия 3 провинцияга бўлинади. Шимолда Сенагача Бельгия провинцияси, Сенадан Луарагача-Лугдун

провинцияси, Луарадан Пиренийгача бўлган ҳудудда Аквитания провинцияси ташкил топади. Бу провинциялар жадал суратларда романлашадилар. Италик қабилаларнинг кўплаб кучиб келиши туфайли Галлиянинг жанубий ҳудудлари бошқаларига нисбатан тез суратларда романлашадилар ва Марказий вилоятларига нисбатан тез ривожлана бошлайди. Бу ҳол ўз навбатида тил тараққиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмади.

Вакт ўтиши билан Галлиянинг жанубида провансал тили шаклланади. Романлашиш мамлакатининг шимолида ҳам, жанубда ҳам шаҳар аҳолиси ўртасида тез амалга оша бошлайди. Кельт шаҳарлари тез орада Рим маданияти марказларига айлана бошлайдилар. Рим маданиятининг оммалашувида мактаблар катта роль уйнайдилар. Лотин сўзлашув тили на фақат шаҳар аҳолиси ўртасида, балки қишлоқ аҳолиси ўртасида ҳам кенг тарқалади.

6. Британияни босиб олиниши.

Британиянинг аҳолисини асосан кельтлардан ташкил қилади. Эрамиздан олдинги 55 йилда Ю. Цезар Британияга юриш эълон қилади. Бундан асосий мақсад Британия кельтлари билан Галлия кельтлари ўртасидаги алоқага барҳам бериш эди. Цезар бу юришда ғалабага эришади. Лекин баъзи бир шароитлар уни Галлияга қайтишга мажбур қилади. Эрамиздан олдинги 54 йилда Цезар иккинчи марта юриш эълон қилади ва мамлакатнинг ичкариги ҳудудларигача кириб боради, бу ерда яшовчи кельтларни ўзига бўйсундиради. Бироқ, римликлар Британияда узоқ вақт турмайдилар. У ердаги шароитлар римликларни қониқтирмайди. Орадан 100 йил вақт ўтгач, Император Клавдий Британияга юриш қилади. Ерли аҳоли Клавдий армиясига қаттиқ қаршилиқ кўрсатади. Эрамизнинг 85 йилида Британия ва Шотландиянинг жанубий қисми Римга бўйсунади. Бу ерда ҳам романлаштириш сиёсати амалга оширила бошлайди. Мактаблар юзага келади, шаҳарлар ривожлантирилади. Бундай тадбирларнинг барчаси янги маданиятни тарқалишида муҳим омил бўлади. Лондоний шаҳри рим цивилизациясининг марказига айланади. Аҳолининг эътиборга яқин бўлган қисми жадал суратларда романлашадилар. Қишлоқ аҳолиси романланишдан узоқроқда эди.

АДАБИЁТЛАР:

V-Маърузада келтирилган адабиётлар ва уларга қўшимча тарзда

1. Кобилов. Жаҳон тарихи. 6. Тошкент, «Ўқитувчи», 2001 йил.

VIII-МАЪРУЗА

МАВЗУ: Алп тоғлари ва Дунай соҳиллари ҳудудини римликлар томонидан босиб олинishi ва романлашуви.

Кўриладиган асосий масалалар:

1. Гелвиция, Реция, Норик ва Панония деб номланувчи ҳудудларни римликлар томонидан забт этилиши ва бу ҳудудларда лотинлашиш ва романлашиш жараёнининг бориши.

2. Иллeрия ва Дакиянинг ишғол қилиниши. Руминия ва Молдавиянинг юзага келиши ва романлашуви.

3. Римликларнинг Германияни забт қилиши.

VIII-Маъруза

Алп тоғлари ва Дунай соҳиллари мамлакатларини босиб олинishi.

Галлияни ва Британияни ишғол қилганларидан кейин римликлар Алп тоғлари ва Дунай соҳиллари мамлакатларини ўзларига бўйсундиришга киришадилар. Эрамиздан олдинги I асрнинг охирларида Рим 1. Гелвицияни (ҳозирги Италиянинг шимолий қисми ва ҳозирги Швейцариянинг ғарбий қисми) босиб олади. 2. Швейцарияни шарқий қисми ва Бовариянинг Жанубий қисми Рецияни эгаллайди. 3. Ҳозирги Австриянинг ғарбий қисми Норикни ҳам эгаллайди. 4. Панонияни-ҳозирги Австриянинг шарқий қисми ва ҳозирги Венгрия ҳудудини қўлга киритади. Босиб олинган ҳудудлар зудлик билан романлаштирила бошлайдилар. Гельвеция ва Реция вилоятларига кельтлар жойлаштирилади. Кельтлар Рециядан иллирияликларни сиқиб чиқарадилар. Апеннин Ярим оролидан э.о. IV асрда қувиб чиқарилган Этрусклар Реция областига жойлашадилар. Рецияда романлашиш жараёни Гельвецияга нисбатан бирмунча сустр кечади. Реция аҳолининг кўпчилиги римликлар томонидан қирғин қилинади. Реция рим империяси таркибига киргандан кейин, унинг марказий ва жанубий вилоятларига рим колониячилари жойлашадилар.

Норикда (ҳозирги Австриянинг ғарбий қисми) аҳолининг кўпчилигини иллирияликлар ташкил қиларди. У ерда маданият анчагина ривожланган эди. Аҳоли қирол қўл остида бирлашган эди. Романлашиш жараёни жадал суратларда амалга оширилади. Панония ҳозирги Венгрия территорияси.

Панония аҳолиси иллирияликлардан иборат эди. Улар римликларга қарши тез-тез қушғолонлар қилиб турардилар. Аҳолининг кўпчилиги жангларда қирилиб кетарди. Эрамизнинг I асрини бошларида Панония бўйсундирилади. Тез орада Панония Римнинг энг бой провинцияларидан бирига айланади. Романлашиш жараёни тез кечади. Кейинчалик, ғарбий Рим империяси емирилгандан кейин, Гельвецияга германларнинг бурғунд қабиласи кириб келади. Улар аста-секин лотин тили ва рим маданиятини ўзлаштириб оладилар.

Норик ва Панония аҳолисининг катта қисми шарқдан бостириб келган варварларнинг зулмидан қочиш мақсадида Италия территориясига қочиб ўтадилар. Бу провинцияларда қолган бир қисм аҳолиси варварлардан ўз маданияти ва тилини асраб қолаолмайди. Рециянинг жанубида ва марказида яшовчи аҳолиси

тоғлик районларда яшириниб юриб ўз тилни асраб қолишга муяссар бўлади. Кейинчалик бу ҳудудида рето-роман тили шаклланади.

Иллирия (тахминан ҳозирги Югославия) э.о. 59 йилда тўлиқ бўйсундирилади ва Рим империяси таркибига Далмация номи билан киритилади. Римликлар Далмацияни эгаллай бошлайдилар. Аҳоли жадал суратларда романлашадилар. Бу ҳудудда, кейинчалик ҳозир ўлик тил ҳисобланган далматин тили юзага келади. Эрамизнинг I асрида бу тил Далмациянинг шимолида тарқалган эди. Италиян тили ва славян тилларининг таъсири остида далматин тили қўлланишдан сиқиб чиқарилади ва провард натижада ўлик тилга айланади.

Рим провинцияларидан Дакия (ҳозирги Руминия ва Молдавия территорияси) аҳолиси фракийлар қабиласидан ҳисобланади. Римликлар босиб олган даврларда дакияликлар маданияти яхши ривожланган эди. Дакияликлар римликларга таслим бўлмасдилар. Улар шаҳарларни ташлаб тоғларга қочиб кетадилар. Уларнинг ерларини римликлар эгаллайдилар. Римликлар ўзлари билан романлашиши даражасига сезиларли даражада бўлган кулларни ҳам олиб келардилар. Дакиядаги сиёсий ва ижтимоий ҳаёт римликларникидан қолишмасди. Дакияликлар тез-тез римликларга қарши кўзғолонлар кўтарардилар.

Кейинчалик бу вилоят халқларининг тарихий тараққиёти натижасида бу ҳудудларда Руминия ва Молдавия халқлари шаклланадилар. Бу халқларнинг тиллари роман тиллари гуруҳига киради.

Далмациянинг жануб томонидан, илгариги Македония яқинида IV асрда Иккинчи Македония деб номланувчи тоғли вилоят юзага келади. Кейинчалик бу ерда албан халқи шаклланади. Албан тилининг характерли хусусияти унинг таркибида лотинча сўзларнинг кўп учрашидадир. Бу ҳол ўз навбатида албанияда романлашиш жараёнининг таъсири бўлганидан хабар беради. Албан тилининг яна бир хусусияти унда румин тилига яқин элементларнинг мавжудлиги ҳисобланади. Бундай хусусиятлар иллирияликларнинг Болқон ярим оролининг шимолида руминларнинг аждодлари билан яқин алоқада бўлганликларидан дарак беради. Бироқ, кейинги изланишларнинг натижаларига кўра албанлар қадимги иллирияликлардан эмас, балки фракийлар қабиласидан келиб чиққан, деган хулосага келинади.

Албанларнинг ҳозир яшаб турган ҳудудларда қадимда иллирийлар яшаганини ҳисобга олинса, уларни иллирийлардан келиб чиққан, деган фикр пайдо бўлади. Аммо албан тилининг луғат фондига назар солинса, денгизчилик соҳаси ва балиқчиликка хос атамаларнинг барчаси ўзга тиллардан олинганлигини кўрамиз (грекчадан, словянчадан, венецианлар тили ва турк тилидан). Бу ҳол албанларнинг ичкари вилоятлардан келганликларидан дарак беради.

Мёзи э. о. 29 йилда рим провинциясига айланади. Колонистларнинг бу ҳудудга кўплаб келиши бу ерда романлашиш жараёнини тезлаштиради. Кўплаб епископлар ўзларининг диний асарларини лотин тилида ёзадилар. Византия императорлари билан бўлган ёзишмаларини ҳам лотин тилида бажарадилар. Кейинчалик готлар, болгарлар, ва славянлар романларни мамлакатдан сиқиб чиқарадилар.

Уларнинг кўпчилиги Македониянинг тоғли районларига жойлашадилар, айримлари Дунай орти районларига жойлашадилар. Кейинчалик бу территорияларда дако-румин ва молдаванлар қароргоҳлари юзага келади.

Дакиянинг аҳолиси фракияликлар, четлар ва даклардан иборат эди. Улар тез-тез римликларга қарши ҳужум қилиб турардилар. Шунда кейин римликлар

Дунай ортига юриш эълон қиладилар. Децебал ўз атрофига тарқоқ қабилаларни тўплайди ва кучли армияга айлантиради. Траян Децебал билан жанг қилади. Жангда кўп римликлар ҳалок бўлади. Траян Дакияга колониячиларнинг катта қисмини ташлайди. Жанг оқибати, айтишларича, Дакия эркак аҳолини тамоман йўқотади. Дакия йирик шаҳарларни эгаллайди, ҳарбийлар ва лотинларнинг истеҳкомларига айлантиради. Армияда испанлар, сирияликлар, ретлар, фракияликлар, иллирияликлар ва германлар хизмат қилардилар.

Дакияда топишган лотин ёзувлари бу ерда римликлар бошқармалари, маданияти, ҳунармандлари яшаганларидан дарак беради. Бу далилларнинг барчаси ҳудудда романлашиш жараёни шаҳар аҳолиси ўртасида амалга ошганини кўрсатади. Аммо римликлар ҳукумронлиги узоқ давом этмайди. Рим империясининг инқироzi яқинлашади.

Тарихда Дакия ҳудудидан кўплаб халқлар ўтади: германлар, гунн қабилалар, аварлар в.б. Бироқ, ҳозирги даврда қадимги Дакия ҳудуди роман қабиласига мансуб бўлган руминлар ва молдавлар яшайдилар.

Римликларнинг Германияни босиб олиш учун қилган ҳаракатларининг барчаси натижа бермайди. Ю. Цезар икки марта 55 йилда ва 58 йилда, Август ҳам Рейн олди ҳудудига жойлашган германларни ўзига бўйсундириш ва Галлияга таҳлика солмасликларини таъминлашга ҳаракат қилади. Бироқ, бу ҳаракатлар исталган натижа бермайди. Рим билан алоқада бўлиш, рим маданиятини ўрганиш Германлар учун муҳим аҳамият кашф этади. Рим армиясида хизмат қилувчи германлар халқ лотин тили луғат фондига ҳарбий атамалар, савдогарлар савдога хос герман атамаларини олиб келадилар. Ўз навбатида германлар ҳам римликлардан кўплаб сўзлар қабул қиладилар. Бундай ҳоллар герман қабилаларини тилларини бирмунча ривожланишига сабаб бўлади. Римликлар германларга қурилиш санъатини ҳам ўргатадилар.

Германларнинг римликлардан қабул қилиб олган сўзлар атамалардан намуналар келтирамиз:

Қадимги юқори немис тилидаги **mur** лотинча **murus** дан

Fenstar “fenestra”

Pforta “porta”

Kellari “cellarium”

Германлар римликлардан полизчиликни, мевачиликни ва виночиликни ўрганадилар:

Қадимги юқори немис тили: **bira** лотинча **pirum** дан

Kirsa “cerasea”

Pfruma “prunum”

Kurbiz “cucursita”

Шунингдек германлар савдо соҳасидаги атамалар, уй анжомларининг номлари, ҳарбий техника соҳасидаги кўплаб номларни лотин тилидан қабул қилиб оладилар.

АДАБИЁТЛАР:

Юқорида зикр этилган барча ўқув қўлланмалари ва уларга қўшимча адабиёт тарзида:

1. А. Кобиров. Жаҳон тарихи. 6. Тошкент, «Ўқитувчи», 2001 йил.

2. История древнего Рима (Под редакцией В. И. Кузница)-М., 1981 год.

3. Реферовская Е. А. Формирование романских литературных языков. (Французский язык)-Л., 1980 год.

IX-МАЪРУЗА

МАВЗУ: Рим империясининг емирилиши ва империя ҳудудида роман давлатларининг юзага келиши.

Кўриладиган асосий масалалар.

1. Рим империясининг инқирозга юз тутиши, Одакр ва Ромул ўртасида жанг ва унинг натижаси.

2. Юз берган тарихий воқеалар ва тарихий ўзгаришларнинг лотин ва бошқа тилларга таъсири.

3. Классик лотин тили ва унинг тараққиёти ҳақида.

4. Галлиянинг франклар томонидан босиб олиниши ва роман тилларининг шаклланиш даври.

5. Роман тилларининг юзага келиши ва уларнинг турли хиллиги сабаблари ҳақида: Д. В. Шухардт ва Асколи назарияси.

6. Немис тилшунос олими Грёбер ва унинг хронологик назарияси.

7. Чех олими Мольт (Mohl) нинг «кўп диалектлик» назарияси.

IX- Маъруза.

Эрамининг III асрига келганда Рим империяси инқирозга учрай бошлайди. Эрамининг V асрига келганда империя тамомла емирилади. 476 йилда германларнинг саркардаси Одоакр Фарбий Рим империясининг охири императори Ромулни тахтдан ағдаради. Шундан бошлаб империяга нуқта қўйилади.

Империя территориясида янги давлатлар юзага келади, янги халқлар шакллана бошлайди.

Ҳудудлар ва провинцияларда юз берган тарихий воқеалар лотин тилининг тараққий қилиши учун мутлақо янги шароитлар яратади. Рим провинциялари ўртасидаги ўзаро алоқалар бузилади. Рим маданияти инқирозга учрайди. Классик лотин тилига хос бўлган анъаналар унтила бошлайди. Классик лотин тилининг халқ лотин тилига бўлган меърий таъсири тухтайди.

Баъзи бир ҳудудларда лотин тили умуман йўқолмайди. Масалан, 409 йилда Рим легионлари ташлаб келган Британияда лотин тили умуман унтилади. Шундай ҳол Панонияда Реция ва Норик провинцияларининг шимолий қисмларида ҳам юз беради. VI асрнинг охири ва VII асрнинг бошларида болқон вилоятлари славянлар таъсирига ўтади ва барча лотин элементларининг Рим билан алоқалари тўхтайди. 410 йилда Болқон ярим оролида яшовчи вестготлар Италия орқали ўтиб Римни талон-тарож қиладилар. 412-421 йилларда Жанубий Галлияни эгаллайдилар (Норбон ва Аквитания провинцияларини). 429 йилда улар Испанияга юриш қиладилар ва 456 йилда Испания вестготлар қўлига ўтади. Вестготлар қироллиги 711 йилгача араблар бостириб келгунча ҳукмронлик қилади. 496 йилда Галлия франклар томонидан босиб олинади. VI асрдан VIII асргача Рим давлатига қарашли бўлган ҳар қайси провинция ўзича ҳаёт кечирарди. Улар орасидаги тилнинг ўзаро фарқи борган сари кучайиб боради ва IX асрига келганда энди роман тилларини шаклланиши ҳақида гап юритса бўлади.

Рим провинцияларининг романлашиш жараёнини турли даврларга бўлиш мумкин. Дастлабки даврларда Рим мустамлакачилари босиб олган ерлардаги аҳоли колонистлар тилини пассив тарзда ўрганадилар, яъни шунчаки мулоқот қилиш учун зарур бўлган даражада ўрганиб оладилар. Асосан ўзларининг ерли тилларини (она тилларини) асрашга ҳаракат қиладилар.

Римликлар гавжум бўлган жойларда яшовчи аҳоли лотин тилини яхши ўзлаштириб оладилар ва лотин тилини провинцияларнинг ичкарисига олиб киришда воситачилик қиладилар.

Тахминан, э.о. I асрнинг охирларидан бошлаб лотин тилининг ҳудудларга тарқалиши активлашади. Мактабларда лотин тилини ўқитилишига алоҳида аҳамият берилади. Легионларда хизматини тугатиб Ватанига қайтганлар, турли тоифадаги идораларнинг ходимлари, чиновниклар, савдогарлар, ва ҳ.к. лар фақат лотин тилида сўзлашар эдилар. Хуллас, IV асрга келганда барча провинцияларда романлашиш тугатилади, лотин тили ғалаба қилади. Эски тиллар йўқолади. Лотин тили империянинг кўпчилик аҳолининг она тилига айланади. Бутун Ўртаер денгизи бассейни, Яқин Шарқ ва Грециядан ташқари романлар кўлига ўтади. Барча ҳудудларда ягона лотин тили ҳукмронлик қила бошлайди. Лекин нутқда айрим диалектлар учун характерли бўлган хусусиятлар мавжуд эди. Шухарднинг айтишича Италияда Жанубий диалектлари юзага келади. Улар Оск тилининг таъсири остида ривожланадилар. Кейинчалик Жанубий ва Шимолий Галлия диалектлари пайдо бўлади. Ҳаммадан кейин Дакия диалекти юзага келади. Бу диалектлардан роман тиллари ўсиб етишадилар.

Роман тилларининг юзага келиши ва уларнинг турли хиллиги муаммоси кўплаб олимларнинг эътиборини ўзига тортиб келган ва улар томонидан турли хилдаги назариялар яратилган. Шундай олимлардан бири **В.Шухардт** бўлиб, у провинциялардаги лотин тилининг диалект жиҳатидан фарқларга эга бўлишларига сабаб ерли аҳоли тилларининг лотин тилига таъсири натижасидир яъни лисоний субстратдир деган ғояни илгари суради. Шухардтнинг бу назарияси Италия олими Асколи томонидан ривожлантирилади. Бу назариянинг исботи сифатида Испан тилининг шаклланишида Ибер диалектларининг таъсири, француз тилининг ташкил топишида кельт диалектининг таъсири бевосита сабабчи бўлганлигини айтадилар. Асколи ўз ғоясини исботлашда, фонетик даллилларга асосланади. Бироқ, тилларнинг шаклланишини унинг биргина компонентини таҳлил қилиш билан исботлаб бўлмайди. Унинг учун тилнинг барча копонентларининг (фонетика, грамматика ва лексика) тараққиёти йўллари таҳлил қилиш керак.

Немис олими Грёбер Хронологик назарияни таклиф қилади. Унинг назариясига кўра турли провинциялар лотин тилини унинг турли тараққиёт даражасида эканлигида ўзлаштирадилар. Масалан, Сардиния Рим томонидан э.о. III асрда эгалланади. Бу даврда лотин тили архаик характердаги тил эди. Иберияни э. о. II асрда эгалланади. Иберлар томонидан ўзлаштирилган лотин тили тамоман бошқа даражадаги тараққиётни бошдан кечираётган эди. Грёбернинг фикрича лотин тилининг провинцияларда ўзлаштирилиши унинг турлича тараққиёт босқичида булиши, роман тилларининг турлича бўлишига асосий сабаб бўлади.

Грёбернинг бу назарияси лотин тили кириб келган провинциялар мустақил тарзда ривожланганларида ҳақиқатга тўғри келарди. Ваҳоланки барча вилоятлар Рим сиёсатига бўйсунган ҳолда ва ягона тил лотин тили асосида ривожланадилар.

Чех тилшуноси Мол (Mohl) кўп диалектлик (полидиалектлик) назариясини яратади. Апеннинг ярим оролининг босиб олинишнинг дастлабки даврларида латин тили ерли қардош диалектларнинг таъсири туфайли кўп диалектлик тилга айланади. Кейинчалик, адабий тил анъаналари шакллана бошлагач ерли диалектлар бир хилликка эриша бошлайдилар. Ғарбий Рим империяси емирлагач, провинциялар бир-бирларидан ажралган ҳолда бўладилар. Адабий тил анъаналари аста-секин унтила бошлайди. Шу билан бирга диалектларнинг қадимги анъаналари тиклана бошлайди.

Роман тилларининг турлича бўлишининг асосий сабабларидан бири шундан бўлиши керак.

Бироқ, роман тилларининг пайдо бўлиши, уларнинг турличалиги сабабларини аниқлашда бу назариялар тўлиқ жавоб бўлаолмайдилар.

Бу муаммони тўғри ҳал қилишда латин тили тараққиётига хос барча факторларни назарда тутган ҳолда изланиш олиб бориш керак, яъни: 1. Тарихий, ижтимоий, географик шароитларни, 2. Субстратнинг халқ сўзлашув тилига таъсири, (айниқса, адабий латин тили кириб бормаган аҳоли ўртасида), 3. Халқ сўзлашув тилининг диалектал фарқлари, 4. Рим империяси емирилгач, провинцияларнинг мустақиллиги. Хуллас, шу каби факторлар йиғиндиси турли хилдаги роман тилларининг пайдо бўлишини тушунтириб бераолиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР:

1. А. Кобиров. Жаҳон тарихи. 6. Тошкент, «Ўқитувчи», 2001 йил.
2. История древнего Рима (Под редакцией В. И. Кузница)-М., 1981 год.
3. Реферовская Е. А. Формирование романских литературных языков. (Французский язык)-Л., 1980 год.

Х ва XI МАЪРУЗАЛАР.

МАВЗУ: Франк давлатининг юзага келиши ва бу ҳудудда халқ лотин тилининг ривожланиши:

Кўриладиган асосий масалалар:

1. Галлиянинг герман қабилалари томонидан босиб олиниши (эрамизнинг V асрида юз берган тарихий воқеалар).
2. Франк давлатининг юзага келиши ва халқ лотин тилининг тараққиёти: “Рейхенау изоҳли луғати”. Ўрта аср лотин тили ҳақида маълумот.
3. Буюк Карл сиёсати ва унинг меросхўрлари томонидан Франк давлатининг бўлиб олиниши.
4. Халқ лотин тилининг тараққий қилиши. Классик лотин тили ва халқ лотин тилининг ўзаро муносабатлари.
5. Халқ лотин тили луғат фондининг ривожланиши.

Х ва XI Маъруза

Франк давлатининг юзага келиши ва бу ҳудудда халқ лотин тилининг ривожланиши.

Эрамизнинг V асрининг бошларида герман қабилаларидан вестиготлар Галлиянинг жанубий ҳудудларини Норбон провинцияларини эгаллаб оладилар. V асрнинг ўрталарига келганда, бошқа герман қабиласи Бургунлар Рэйн дарёси орқали ўтиб Галлиянинг шарқий ҳудудларини эгаллайдилар ва шу ҳудудларда Бургундия давлатини ўрнатадилар. Галлиянинг Марказий ва Шимолий қисми узоқ даврлар давомида Рим провинцияси тарзида сақланади. Бироқ, V асрнинг охирларида бу ҳудудлар ҳам Рим ҳукмронлигидан ажралиб чиқадилар. Галлиянинг бу қисми 486 йилда герман қабиласи франклар томонидан босиб олинади. Хлодвиг бошқа қабилалар бошлиқлари устидан ғалаба қилади, шаклланаётган Франк давлатига бошчилик қилади ва бутун Галлияни ўзига бўйсундиради. Галлияда Рим маданияти ва Рим ҳукумронлиги пасаяди. Реймс, Пуатье, Бордо каби шаҳарлар ўзларининг моҳиятларини йўқотадилар. Франклар Рим маданиятини йўқ қилиши билан бирга уни ўзлаштиришга ҳам эришадилар. Халқ лотин тили франк диалектининг қаршилигига учрайди. Бироқ, халқ лотин тили ўзининг тузилишидаги характерли хусусиятларини сақлаб қолади. Халқ лотин тили ғолиб тил сифатида ўз тараққиётини давом эттиради. Лекин энди адабий лотин тилининг меёрий таъсиридан ҳоли эди. Классик лотин тилининг меёрлаштирувчи таъсири унитилабошлаган эди. Бу даврларда (VI-VIII асрлар) халқ лотин тилида юз берган ўзгаришлардан дарак берувчи хужжатлар бизгача етиб келмаган. Айрим хужжатлардан маълум бўлишича тилда жуда катта ўзгаришлар юз берган. Ана шундай ёзма ёдгорликлардан бири «Рейхенау изоҳли луғати» деб номланади. Луғат тузилиши VIII асрга тўғри келади. У Рейхенау ибодатхонасидан топилади.

Луғат 1200 га яқин сўздан иборат бўлиб, франк давлати ҳудудида туғилган. Ҳар бир лотинча сўзнинг рўпарасида халқ сўзлашув тилидаги шу маъноси англатувчи сўз берилган. Демак, бу луғат тузилган даврда лотин тили халққа унчалик тушунарли бўлмаган ва шу каби изоҳли луғатга эҳтиёж туғилган. Бундан

ташқари шу даврларда ёзилган ва бизгача етиб келган Черков қарорлари матнлари орқали ҳам лотин тилининг қанчалик ўзгарганлигини кўриш мумкин. Бу даврда лотин тилининг грамматик қоидалари бузилади, лотин адабий тилига ёт бўлган турли хилдаги конструкциялар пайдо бўлади. Натижада ўрта аср лотин тили (*le bas latin*) пайдо бўлади.

Феодализмнинг ривожланиши натижасида Франклар давлати майда қиролликларга бўлинади. VIII асрда, Буюк Карл ҳукмронлиги даврида Франк давлати қайтадан бирлашади. Буюк Карл кўплаб ҳудудларни ўз ҳукмронлигига қўшиб олади. Буюк Карл меросхўрлари даврига келиб давлат яна парчаланади. 842 йилда Буюк Карлнинг набиралари ака-ука Людовик Немис ва Карл Ялтирбош укалари Лотарга қарши, Страсбург шаҳрида ҳарбий иттифоқ тузадилар. Лотар императорликка даъвогар бўлади ва Фонтенуа ёнидаги жангда енгилади. Бир йилдан кейин, 843 йилда уч ака-ука ўртасида битим имзоланади. Бу битимга кўра Франк давлати 3 қиролликка бўлинади Рейн дарёсидан Шарқ томонида жойлашган ерлар Людовик немисга берилади. Лотаргенгия, Бургундия, Прованс ва Италия Лотарга тегади. Галлия территорияси Карл Ялтирбошга тегади. Франк давлатининг бу территорияси Франция (*Francia*) деб номланади. Шундан бошлаб француз давлати ва француз халқи ташкил топади.

Лотин тилининг луғат таркиби ва товуш системаси тараққиёти.

Лотин тилининг VI асргача бўлган тараққиёти тўғрисида маълумот берувчи манба эпитафиялар-қабр тошларига битилган ёзувлар бўлиб, улар шаҳар аҳолисининг сўзлашув тили тўғрисида маълумотлар беради. Бу даврда халқ лотин тили адабий лотин тилининг нормалаштирувчи таъсири остида бўлган. Шунинг учун ҳам Рим давлатининг барча провинцияларида халқ лотин тили бир хил бўлган. Эпитафиялар халқ лотин сўзлашув тилига хос тўлиқ маълумот бераолмайдилар. Чунки улар чала-чулпа, бир-бирига боғланмаган тарзда ёзилган, маълум характердаги битувлардан иборат эдилар. Бироқ, бу ёзувларни эътибор билан урганилса, халқ лотин тили тараққиётига хос муҳим маълумотларни кўриш мумкин. Масалан, фонетика соҳасини олсак, эпитафияларда сўзларнинг **h** сиз ёзилиш ҳоллари учрайди чунки «бу даврга келиб халқ лотин тилида **h** талаффуздан тушиб қоларди:» *ornis*<*hornis*, *omo*<*homo*, *prendere*<*prehendere*...

Морфология соҳасида қўшимчаларнинг кам қўлланиш ҳоллари учрайди: *асс.*

pl annus<*annos*, *perf.* *sing. privat*<*privavit*. . . Бундан куришиб турибдики, предлог билан қўлланган, *accusativus* келишик формаси қараткич келишиги ўрнида қўлланган.

Шу даврларда пайдо бўлган изоҳли луғатлар ҳам тил тўғрисида маълумот берувчи қиммат баҳо манбаалардан ҳисобланади.

Классик лотин тилидаги кўпчилик сўзларни тушуниш қийин бўлиб қолади. Энди уларга алоҳида изоҳ беришга тўғри келади ва натижада изоҳли луғатлар пайдо бўлади: *anser*-(гоз-гусь) сўзи халқ тилидаги **ауса** орқали изоҳланади ва шу сўз роман тиллари луғат фондида киритилади (кухна француз тилида **оуе**, испан тилида **оса**, италян тилида **оса**, провансал тилида **ауса**).

Ғарбий Рим империясидан кейин халқ лотин тилида юз берган ўзгаришлар ҳар бир провинцияда сақланиб қолган тарихий ёдгорликлар асосида ўрганилади.

Масалан, Иберия, Италия, Галлия территориясида топилган ёдгорликлар орқали халқ сўзлашув тилида юз берган ўзгаришлар ўрганилади. Ўзгаришлар барча провинцияларда бир хил бўлмайди. Галлия ҳудудида VI-VIII асрлардаги халқ лотин тилига оид ёдгорликлар топилмаган. Шунинг учун бу даврларда халқ лотин тилида юз берган ўзгаришлар IX аср ёдгорликлари билан таққослаш орқали аниқланган IX асрда Галлия территориясидаги халқ лотин тили янги сифатдаги тилга айланади, яъни француз тилига айланади.

Тил луғат фондининг ривожланиши:

Тил луғат фонди энг ҳаракатчан, доим ривожланувчи компонент ҳисобланади. Жамиятда юз берган янгиликлар, ривожланиш ва ўзгаришлар тил луғат фондида ўз ифодасини топади.

Тил луғат фонди ривожланиши икки йўналишда боради. Бир томондан, тил луғат фонди ўз тараққиёти жараёнида жамият тараққиётида юз берган тарихий ўзгаришларни, янгиликларни ифодалаш орқали бойийди. Тил луғат фонди бошқа тиллардан қабул қилинган сўзлар, яратилган янги сўзлар, янгича атамалар, янгича иборалар сўзларнинг ўз маъноларини ўзгартиришлари ҳисобига бойийди. Тил луғат фондида юз берган ўзгаришлар тил системасига боғлиқ бўлмайди. Иккинчи томондан, тил луғат фонди тилнинг ўзида мавжуд бўлган сўз ясовчи воситалар ёрдамида янги сўзлар яшаш ҳисобига бойийди. Охириги жараёнлар тил системаси (грамматикаси) билан бевосита боғлиқ бўлади.

Тил системаси билан бевосита боғлиқ бўлмаган тарзда тил луғат фондига кириб келган сўзлар ўзлари шаклланган тарихий даврни, жамиятни қисман ифодалайди. Тил луғат фондининг ривожланиши, бойиши қуйидаги йўллар билан амалга ошади:

1. Бошқа тиллардан сўзлар ўзлаштириш йўли билан;
2. Тилда қўлланиб келган айрим сўзларнинг йўқолиши
3. Сўзларнинг ўз маъноларини ўзгартириш йўли билан;

Охириги ҳолатда қуйидагиларга эътибор қилиш керак:

- а) сўз маъносининг тўлиқ ўзгариши.
- б) омоним сўзларнинг пайдо булиши
- в) сўз маъноларининг кенгайиши
- г) сўз маъноларининг торайиши.

Ушбу тил ҳодисаларини ҳар қайсини алоҳида кўрамиз:

1. Бошқа тиллардан сўзлар ўзлаштириш:

Римликларнинг Апеннин ярим оролини эгаллашларининг дастлабки даврлариданоқ лотин тили бу ҳудуддаги ўзига яқин бўлган турли хил деаликтлар билан учрашади. Бу диалектлар, асосан Италий диалектлари бўлиб, уларнинг лотин тилига таъсири сезиларли даражада бўлади. Натижада шу диалектларлардан, лотин тилининг луғат фондига кўплаб сўзлар кириб келади: қуйидаги наъмуналарга эътибор қилинг:

lupus-бўри	anas-ўрдак
fenum-хашак	furnus-ўчоқ
casa-уй	sulfur-сера
calubra-илон	bufa-бақа

asinus-эшак edus-улоқча (козлёнок)
ursus-айиқ hircus-така (эчки).

Кельт диалектидан:

cucullus-капюшон
bulga- чарм халта
caballus-от
carrum-галтак, француз. char.
alauda-тургай. француз. alouette f.
camisia-chemise f.-камзулча, кўйлак
beccus-бес m.

Грек тилидан:

talentum-истеъдод, талант, иқтидор.
gubernare-бошқармок,
grupta (сrupta)-ғор (пещера).
ballaena-кит балиғи,
hora-вақт
schola-мактаб
cathedra- кресло.
saccus-қоп, халта.
chorus-хор, рақс
petra-тош,
phalanx-фаланга, сафга туриш
calaphus-зарба,
thorax-кўкрак.
charta-қоғоз, қарта

Иберий диалектлари:

tasconium-кумлоқ, тупроқ
gubia-искана, фр. gauge. ит gubbia,
paramus-(плато) ясси тоғлик, исп. paramo,
sarnam-қичима, кўтир. исп. порт. sarna, фр. gale f.

Герман тилларидан:

burg-кўрғон
haring-сульд балиғи
brun-малла, жигарранг
harpa-арфа,
gris-кулранг.
wardon-кузатмоқ
werra-уруш.
baro-ҳоли, бўш одам.

Фарбий Рим империяси емирилгандан кейин, ҳар бир вилоят ўз ҳолича ривожлана бошлайди. Лотин тили турли герман диалектлари билан алоқага

киришади. Бунинг натижасида бурғунд диалектидан **speut-найза** (эски фр тилида *espriet*), **скыга**-ҳимояланган жой (прованс. *escupa*), **lat-кам қувват** (лат-пров.чўлоқ,) франк диалектидан: *haria*-болта (фр *gerbe*, пров. *garba*, ит. *gurba*), *kotta*-кийим тури (фр. *cotte*, *cota*) *haga*-тўсиқ, шох девор. (фр *haie*.) *garba*-боғлама, (фр. *gerbe*, пров. *garba*, ит. *gurba*).

Юқоридаги сўзларни ўзлаштириш жараёни билан бир пайтда халқ сўзлашув тилида (халқ лотин тили) қўлланган кўпчилик сўзларнинг қўлланишдан чиқиб кетиши жараёни ҳам юз беради. Бундай ҳол турли сабабларга кўра юз беради:

1. Тилида кўплаб синонимларнинг мавжудлиги ва улардан айримларининг қўлланишдан чиқиб кетишлари сабаб бўлади.

2. Тилда бошқа тиллардан қабул қилиб олинган янги сўзлар пайдо бўлади ва шу маънода қўлланиб келган сўзларни қўлланишдан сиқиб чиқаради.

3. Сўзлар маъноларини ўзгартирадилар ва шу маънони ифодалаб келган эски сўзлар қўлланишдан чиқиб кетадилар.

4. Эскирган тушунчани ифодалаб келган сўзлар ҳам қўлланишдан чиқиб кетадилар.

Юқоридаги фикрларнинг далили сифатида қуйидаги мисолларни келтириш мумкин: *tellus*-ер, *arquor*-денгиз, *sidus*-юлдуз, *vulnus*-яра, *ager*-майдон кабилар қўлланишдан қоладилар. Халқ лотин тилида уларнинг синонимлари-*terra*, *mare*, *stella*, *plaga*, *campus* лар сақланиб қоладилар. «Чиройли» деган маъно ифодаловчи *pulcher*, *formosus*, *bellus* синоним-сифатлар таркиби ҳам ўзгаради. *Pulcher* умуман қўлланишдан чиқиб кетади. *Formosus* шарқий провинцияларда сақланади; *bellus* эса ғарбий Рим провинциялари сўзлашув тилида сақланиб қолади. *Magnus* ва *grandis* (катта) сифатлардан *grandis* халқ сўзлашув тилида сақланади. *Validis* (кучли) ўз ўрнини *fortis* га бўшатиб беради. Шунингдек англатган маънолари эскирган *humanitas*, *substantia*, *innocinsia* лар қўлланишдан қоладилар.

Сўз маъноларини ўзгариши турли хил йўналишда амалга ошади:

1. Сўз ўз маъносини ўзгартиради ва тамоман янги маънода қўлланила бошлайди: *focus*- «ўчоқ» сўзи «олов» маъносини анлата бошлайди ва шу маънода қўлланилиб келган «*ignis*» сўзини қўлланишдан чиқаради. «*testa*»-юмалоқ идишнинг бош қисмини ифодаларди. Энди умуман «бош» деган маънони анлата бошлайди ва шу пайтгача «бош» маъносида қўлланиб келган «*caput*» ни қўлланишдан сиқиб чиқаради.

2. Омоним сўзлар юзага келадилар: масалан: *senecionem* – (кария, муйсафид) янги маъно «Сариқбош»ни анлата бошлайди (француз тилида *seneson*).

3. Сўзлар маъноларини кенгайтирадилар: *M:infans*- “ гапирмайдиган» маънони англатарди. Халқ лотин тилида бу сўз янги маъно, яъни умуман «гудак» маъносини анлата бошлайди. *Panarium*-нон сават энди умуман «сават» маъносини англатади (фр. *panier*).

4. Сўзлар ўз маъноларини торайтирадилар, «*tempestas*»-оби-ҳаво маъносини англатган бўлса энди фақат «ёмон ҳаво» маъносини англатади. «*tabula*»- «силлиқ тахта»ни ифодалаган бўлса, энди овқатланадиган столни англатади ва сўзлашувда қўлланивчи «*mansa*»ни сиқиб чиқаради. Бу сўз Дакия (Руминияда) *masa* ва Иберияда (Испания) *mesa* шаклида сақланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Т. Б. Алисова, Т. А. Репина, М. А. Таривердиева. "Введение в романскую филологию", Учебник, М., "Высшая школа", 1987.
2. М. В. Сергиевский, "Введение в романское языкознание" М., Издательство лит-ры на иностранных языках. 1954.
3. Вольф Е. М. Формирование романских литературных языков. Португальский язык. М., 1983.
4. Формирование романских литературных языков. М., 1984.

ХII-ХII МАЪРУЗАЛАР.

МАВЗУ: Халқ лотин тили тараққиёти.

Муҳокама қилинадиган асосий масалалар:

1. Рим империясининг барча ҳудудлари бўйлаб романлашиш жараёни.
2. Халқ лотин тилининг турли роман тилларига айланиши.
3. Классик лотин тили ва халқ лотин тили.
4. Галлия территориясидаги халқ лотин тили ва унинг ривожланиши.
5. Халқ лотин тилининг фонетик тараққиёти: ургу, унли товушлар, ундош товушлар тараққиёти.

ХII-ХIII Маъруза.

Халқ лотин тили тараққиёти.

Романлашиш процесси орқали лотин тилининг Рим давлати ҳудудлари бўйлаб кенг миқёсда тарқалиши ва шу билан бирга шу ҳудудларда ҳозирги замон роман тилларининг шаклланиши тушунилади. Роман тилларининг асосини лотин тили ташкил қилиши азалдан маълум бўлган ҳақиқат ҳисобланса, лотин тилининг турли хил роман тилларига айланиш процесси хали тулигича хал қилинмаган муаммолардан ҳисобланади. Бу тўғрида иш олиб борган олимлар халигача ягона хулосага келганларича йўқ. Кўплаб олимлар классик адабий тили нормаларига риоя қилинган ҳолда ёзилган асарларни ўрганиш жараёнида учраган нормадан чиқиш ҳолларини классик тилга хиёнат қилиш, классик лотин тилини “булғаш” деб қарайдилар. Бунинг сабабини варварларнинг таъсиридан деб қарайдилар. Бу эса ўз навбатида классик лотин тилини бўзишига олиб келган, деган хулосага келадилар. Классик лотин тилининг бу тарзда “булғаниши” турли роман тилларининг шаклланишига сабаб бўлади. Варварлар пайдо бўлган даврларга қадар классик лотин тили ўз таркибида бошқа тилларнинг лахчаларини ишлатмаган ягона тил ҳисобланарди (Фарбий Рим империяси емирилгач, шу тилдан турли хилдаги роман тиллари пайдо бўлади).

Лотин тилини чуқур ўрганиш натижасида “Классик”, адабий лотин тили билан бирга жонли сўзлашув халқ лотин тили ҳам мавжудлиги аниқланади. Римликлар лотин тилини икки тоифага ажратадилар: *serbo urbanus* –шаҳар аҳолиси, сўзлашадиган адабий тил ва *sermo vulgaris, rusticus* ёки *cotidianus*, аҳолининг кенг катлами сўзлашадиган адабий тил даражасига ушиб етмаган, кундалик сўзлашув тили.

Жонли сўзлашув лотин тилини халқ лотин тили ёки “*le latin vulgair*” деб аталади.

Бизга маълум бўлган тарихий даврлар давомида, асрлар давомида, халқ лотин тили ривожланади ва янги сифат ўзгаришларига эришади. Пировард натижада Галлия территориясида юз берган бу хилдаги ривожланиш сифат жиҳатидан тамоман янги бўлган француз тилини шаклланишига олиб келади.

Фарбий Рим империяси емирилгандан кейин халқ лотин тили ўз системасига хос конунлар асосида ривожланишни давом эттиради. Даставвал халқ лотин тилига лотин ёзма адабий тилининг нормалаштирувчи таъсири тўхтайтиди, иккинчидан, Рим провинцияларининг алохида давлатларга айланиши туфайли

харбир провинция ўз тилига ҳам эга бўлади ва бир-биридан ажралган ҳолда мустақил равишда тараққий қила бошлайди.

Франк давлати территориясида ҳам худди шундай тарихий шароитлар юз беради ва товуш таркиби сифат жиҳатидан тамоман бошқача бўлган француз тили шаклланади.

Тарихий шароитнинг таъсири натижасида тилда бир қанча ўзгаришлар юз беради. Шу жумладан халқ лотин тилининг талаффузида ҳам маълум даражадаги ўзгаришларга эришилади. Халқ лотин тили талаффузи роман тиллари талаффузига яқинлашади.

Халқ лотин тилида Урғу.

Эрамизнинг бошларида адабий лотин тилида урғуда оҳангдорликка катта эътибор қаратилади, яъни бўғин товушнинг баландлиги билан ажралиб турарди. Халқ лотин сўзлашув тилида эса бўғин жадаллик, куч орқали ифодаланади, яъни жадал талаффуз оҳангли талаффуздан кучлилиқ қилабошлайди. Урғунинг характерида юз берган бундай ўзгариш сўзларнинг товуш шаклини ривожига ўз таъсирини кўрсатади. Чунки товушларга эътиборнинг кучайиши урғули бўғинга яқин бўлган бўғинларнинг кучсизланишига олиб келади ва бу кучсизланган бўғинлар кейинчалик йўқолиб кетишга бориб етади. Халқ сўзлашув тилида урғунинг ўрни асосан классик лотин тилида қандай бўлган бўлса, шундайлигича сақланиб қолади. Фақат характери ўзгаради, холос. Қиёсланг: **asinum** ва эски румин тилидаги **asin**, италянча **bsino**, эски француз тилидаги **asne**, лотинча **leporem**, рум. **iepure**, итал. **lepra**, фр. **liivre**, пров. **lebre**, лотинча **mansionem** ва фр. **maison**, **mazo(n)**, испанча **mesyn**, сард. **masone**.

Классик лотин тилидаги сўзларда қисқа унли товуш сўзнинг охиридан иккинчи бўғинда ундошлар гуруҳидан олдин келган ҳолатда бўлса (яъни портловчи ва сирғалувчи **r** ва **l** товушлари бирикмаси олдин келса) урғу сўз бўғинларининг охиридан чапга қараб учинчи бўғинига тушади: **colubra**, **cōthēdra**. Халқ лотин тилида урғу сўзнинг охиридан иккинчи бўғинига тушади.

Қиёсланг: классик лотин тилида: **tenībras**, **colūbra**, **intīgrum cathīdra**; - халқ лотин тилида: **tenībras**, **colubra**, **intīgrum**, **catīdra**.

Классик лотин тилида **-iolum**, **-eolum**, **-ierem**, **-ietem** каби қўшимчалар билан тугалланган сўзларда урғу-**i** (ёки-**e**) га тушади. Халқ лотин тилида урғу ундан кейин келувчи унлига тушади: **filiolim**>**filiolu** (франц. **filleul**); **parietem**>**pariete** (франц. **paroi**).

Феъл системасида урғу феълнинг ноаниқ формаларининг айримларида ўз ўрнини алмаштиради: **mordīre**>**myrdere**...

Унли товушлар тараққиёти

Эрамизнинг I асрига келганда лотин тили унли товушлари таркиби қуйидагича эди: соф унлилар: **ā, ā, k, e, o, i, f, o, ы, u** ва дифтонглар: **ae, oe, au**.

Унли товушлар таркибида юз берган дастлабки ўзгаришлардан бири эрамизнинг I-II асрларида юз беради ва унлилар сони жиҳатдан бўлган фарқ сифат фарқига айланади, яъни унлилар сон жиҳатидан камайдилар ва фақат сифат жиҳатидан фарқланадилар чўзиқ талаффуз қилинган унлилар ёпиқ унлиларга айланадилар. Қисқа талаффуз қилинган унлилар эса очиқ талаффуз қилиниш хусусиятига эга бўладилар. **ā** ва **ā** унлилари талаффуз жиҳатдан фарқланмайдиган

унлиларга айланадилар. III асрга келганда очик талаффуз қилинган **i** унлиси **е** ёпиқ унлисига тенглашади, қисқа унли **u** эса ёпиқ **o** га тенглашади. Дифтонглар қаторида ҳам ўзгариш юз беради: **ae** дифтонги монофтонг **Е** га яқинлашади, **oe** дифтонги **е** монофтонгига айланади.

Унлилар таркибида юз берган барча ўзгаришларни шартли тасвирда қуйидагича ифодаланади:

Классик лотин тили унлилари:	ā	ă	e	к	i	o	o	ф	u	ы	а	oe	а
	↙	↘		↙	↘			↙	↘		↘		↘
Халқ лотин тили:	а	Е	е	i	О	ф	u	е	е	а	u		

Барча ўзгаришлардан сўнг эрамизнинг III асрида халқ лотин тили унли товушлари таркиби қуйидагича бўлади:

Соф унлилар: **а, е, е, i, o, o, u.**

Дифтонглар: **au.**

Эрамизнинг V асрининг охирларига келиб унлилар таркибида сон жиҳатдан ўзгаришлар юз беради. Очик бўғиндаги ургули унлилар ривожланишда давом этадилар ва кўпчилик унлилар дифтонгларга айланадилар. VI, VII, VIII асрларда юз берган ўзгаришлар қуйидагича бўлади:

VI асрда: **е>ie pēde>pied**

o>uo: bove>buof

VI-VII асрларда: **е>ei: fēde>feid**

o>ou: flore>flour

VIII асрда: **а>е; mare>mer**

а(+m, n)>ai: pane>pain

а(k, g дан кейин)>ie: cane>chien

VIII асрда юз берган муҳим ўзгаришлар қаторига лотин унлиси **I** нинг **Ь** [y] тарзида талаффуз қилиниши ва дифтонг **au** нинг монофтонг **o** тарзида талаффуз қилинишини киритиш мумкин.

IX асрга келганда Франк давлати ҳудудида халқ лотин тили унлилари таркиби шу даражада ўзгарадики, энди бу ҳудудда сифат жиҳатидан тамоман янгиланган француз тили унлилари таркиби тўғрисида гапирса бўлади:

Соф унлилар: **а, е, е, е, i, o, o, ь, [y];**

Дифтонглар: **ai, ei, oi, ьi, ou, ie, uo;**

Фарбий Рим империяси емирилганга кадар юз берган ўзгаришлардан яна бири, бу **sk, sp, st** ундош гуруҳларидан бири билан бошланувчи сўзларда шу ундош гуруҳидан олдин «е» товушининг пайдо булишидан иборат:

Scribere>escribere (франц. **йcrire**),

Spatha>espa(t)a (франц. **йрйе**),

Stabulum>establu (франц. **йtable**).

Халқ лотин тилида ургунинг ўзгариши билан сўзда унли товушлар сони қисқаради. Бу ҳол сўзларда ургулар сонини қисқаришига олиб келади ва халқ лотин тилида куч билан амалга оширилувчи урғу оҳанг (мусика) урғусидан кўпроқ

қўлланади. Урғуга яқин бўлган бўғин кучсизланади ва аста-секин талаффуздан тушиб қолади. Умум лотинлашиш давридаги ўзгаришлардан яна бири сўзнинг бошида қатор келган икки унлидан урғуга эга бўлмаганининг тараққиётидан иборат. Урғусиз унли ўзига ўхшаган лекин урғули унлидан олдин келганда бири-бирига қўшилиб кетиш ҳолати юз беради: *prehindere>preindere>prendere*; *cohorte>coorte>corte*; Урғусиз **i, e, o, u** унлилари бошқа унлилардан олдин келганида ўзларининг бўғин яшаш қобилиятларини йўқотадилар ва ярим унлиларга айланадилар. **i, e** унлилари қисқа **i** тарзида талаффуз қилинадилар ва кейинчалик ундош товуш **j** (йот) га айланадилар. Урғуга эга бўлмаган **o, u** унлилари ҳам халқ тилида бўғин ҳосил қилмайдиган **U** тарзида, кейинчалик **W** ундош товуши тарзида талаффуз қилинадилар:

Filia>filia>filja; *vinea>vinia>vinja*;

Vacua>vacua>vakwa.

Бундай ўзгаришларда *ie, uo, uu* бирикмаларда ярим унли товушлар талаффуздан тамоман йўқолади: *ie>e; uo>o; uu>u*:

Parietem>pariete>pariete>parete. **V** асрдан кейин Галлия территориясида *pareit; dormiebat>dormebat>dormeat* ва **V** асрдан кейин *dormei(e)t; battuo>batto>bato* ва **V** асрдан кейин *bat*.

Умум лотин даврида юз берган ўзгаришлардан яна бири урғудан кейинги унлининг маълум ҳолатларда йўқолиши ҳисобланади:

1. Сиргалувчи товуш (**r, l**) билан портловчи ундош ўртасида келган, шунингдек бурун товушлари ёки **s** ва **t** ундошлар ўртасида келган урғудан кейинги ҳолатдаги **i** талаффуздан йўқолади:

viridem>verde; *calidum>caldu*; *dominum>domnu*; *hominem>omne*; *positum>postu*.

-ulum қўшимчасидаги урғудан кейинги **u** нинг сиргалувчи ва портловчи ундошлар ўртасида келган ҳолатида талаффуздан чиқиб кетади:

oculum>oclu; angulum>anglu; *articulum>articlu*. **VI-VIII** асрларда ҳам бу жараён давом этади. Галлия территориясида ҳам бу процесс давом этади.

Урғудан олдин ва урғудан кейин келган унлилар ҳам талаффуздан тушиб қоладилар: *claritate>clartet*; *prendere>prendre*; Сўзнинг бошида урғудан олдин келган унлилар сақланадилар:

Fermare>fermer;

A унлисидан ташқари барча унлилар йўқоладилар. **a** эса қисқариб “**e**” га айланади «**e**» га айланган харқандай унли товушлар сақланади:

Manu>main; *pede>pied*; *amo>aim*; лекин *porta>porte*; *testa>teste*; *cantat>chantet*; *asinu>asne*; *entro>entre*; *prehindere>prendre*.

Ундош товушлар тараққиёти.

Асримизнинг бошларида лотин тили ундошлари таркиби қуйидагича эди:

Портловчилар: **b, p, t, d, k, g**;

Лабланган портловчилар: **ku, gu**;

Сиргалувчилар: **j, f, v, s**, ва **z**.

Ёнбош ундош **l** (эль).

Титроқ ундош «**r**»

Бурун ундошлари **m, n**; охирги ундошнинг **k** ва **g** лар билан бирга келганда ҳосил бўлувчи **n** товуши ва **h** нафас товуши.

Рим ҳукмронлиги тугатилгандан кейинги даврларга келганда провинцияларда барча ўзгаришлар билан бир қаторда халқ лотин тили ундош товушлари таркибида муҳим ўзгаришлар юз беради. Бу ўзгаришлар, хусусан, Галлия территориясида юз берган ўзгаришлар сифат жиҳатдан тамоман янги бўлган ундошлар таркибини белгилаб беради.

Ундошлар таркибини янгиланишида палатализация (юмшоқлашиш) ҳодисаси муҳим роль ўйнайди. Юмшоқлашиш ҳодисаси асосан ундош товушларга хос бўлади.

Ундошларнинг юмшоқлашиш жараёни турли хил йўналишда бўлади:

1. «К» товушининг юмшоқлашуви дастлабки ўзгаришлардан ҳисобланади. Бу *i*, *e* олд унлиларидан олдин келган «К» ундош товуши [К] юмшоқ товушига айланади. Бу ундош товуш умум лотин даврида (VI асрга қадар бўлган даврда) *t* юмшоқ (*t*) товушига айланган эди. VI-VIII асрларга келганда палатализациялашиш жараёни давом этади. Галлия территориясида VI асрдан кейин [t] юмшоқ ундоши *ts* аффрикатига айланади:

caelum> _____? (Ёзиш керак)

VII асрга келганда [К] товуши [А] унлисининг олдидан келган ҳолатида аффрикат [tʔ] га айланади:

Cane>[tʔien] – фр. *chien*; *caru*>[tʔier]-*chier* (-*dēfīquer*=*expulser des matieres fīcales*).

VIII асрга келганда Галлия территориясидаги халқ лотин тили ундош товушлари таркиби икки аффрикат *ts* ва *tʔ* га эга бўлади.

2. *g* ундош товуши *e*, *i*, *a* унлиларидан олдин келганда юмшоқлашади ва [j] товушига айланади. Бу ундош товуш умумлотинлашиш даврида, яъни VI асргача бўлган даврда, [d] юмшоқ ундошига айланади. VI асрдан кейин, романлашиш даврига келганда [d] юмшоқ ундоши [dʒ] аффрикатига айланади.

Gentem>[jente]>*d’ente*>*dʒent*]-*gent*.

Gamba>[jamba>*d’amba*>*dʒambe*]-*jambe*.

Шу ҳолатнинг юз бериши натижасида унлилар таркибида яна бир қоришиқ ундош товуши *dʒ* юзага келади.

3. Энг муҳим ўзгаришлардан бири-бу янги ундошлар гуруҳининг ташкил топиши бўлиб, ундош товушлар *j* билан бириккан ҳолда янги гуруҳ ташкил қиладилар. Бу ҳол ҳам ўз навбатида шу ундошларнинг палатализациялашишига (юмшоқлашишига) олиб келади.

Gj ва *dj* (гуруҳлари) бирикмалари умум лотин тили давридаёқ *j* тарзида талаффуз қилинар эдилар. Кейинчалик *d’* тарзида талаффуз қилинадилар. V асрдан кейин Галлия территориясида *d’* товуши аффрикат *dʒ* га айланади:

Diurnum>[djornu>*d’ornu*>*dʒorn*]-*jorn*.

4. *Lj* ва *nj* бирикмалари V асргача бўлган даврда *l’* юмшоқ тарзида талаффуз қилинадилар ва бу товушлар бошқа ўзгаришга учрамайдилар:

filja>[fil’e]-*fille*; *vinja*>[vin’e]-*vigne*.

Ундошлар таркибида яна иккита янги юмшоқ ундошлар *l’* ва *n’* лар пайдо бўлади.

5. bj, vj, pj гуруҳлари умум лотин даврида ўзгармайдилар. V асрдан кейин айрим провинцияларда, шу жумладан Галлияда ҳам бу гуруҳлар ўзгаришга эришадилар ва dz ҳамда tʔ аффрикатлари пайдо бўлади.

Bj rabja>[radze]-rage.
 }>dz

vj cavja[cadze]-cage

pj> tʔ-hapja>[ha tʔe]-hache.

VII асрда, Франк давлати территориясида интервокал ҳолатда келган d ундоши тиш ўрта ундоши [p] тарзида талаффуз қилинади:

Vide>[vipe]; сўзнинг охирида келган t товуши тиш ўрта ундоши [Q] тарзида талаффуз қилинади:

Chantet>[tʔanteo] ва натижада VIII асрга келганда ундошлар таркибида икки тиш ўрта ундошлари d ва t[p, Q] лар пайдо бўлади.

Шундай қилиб VIII асрга келганда лотин тили ундошлари таркиби қуйидаги ундошлардан иборат бўлади:

W, l', n', ts, tʔ, dz, p, Q. Кўп бўғинли сўзларнинг охирида келган t талаффуздан тушиб қолади ва бир бўғинли сўзларда сақланади:

Portam>porta;cantam>canta;va rem (французча rien).

Эраизмнинг II-III асрларида сўзларда s дан олдин келган n талаффуздан тушиб қолади:

Mensem>mese;consul>cosul;mansionem>maisonе, сўздаги бирхил ундошлар қисқаради:appellare>apeler;унлилар қисқаради-ассимиляцияга учрайди.

Dйbita>debta>dette>dete;fйmina>femna>femme>feme; p, t, k товушлари жарангли товушларга айланади:p>b, t>d, k>g;

Интервал ҳолатда келган жарангли b ундош товуши фриктив (сиргалувчи) v га айланади:

Habere>avere;

Сўзларнинг охирида келган жарангли ундошлар жарангсиз ундошларга айланадилар:

d>t;v>f, g>k. . . grande>grand>grant;
vivu>viv>vif;
longu>long>lonc[lonk];

АДАБИЁТЛАР:

Юқорида келтирилган Адабиётлар руйхатига қўшимча:

1. Бурсье Э. Основы романского языкознания. Изд-во иностранных лит., М., 1952.
2. Катагощина Н. А. Процессы формирования французского письменного литературного языка ("ВЯ" изд. А Н СССР, 1956, №2).
3. Реферовская Е. А. Формирование романских литературных языков (Французский язык). -Л., 1980.
4. Формирование романских литературных языков. Отв. ред. акад. Г. В. Степанов-М., 1984.

5. Bal W. Introduction aux études de linguistique romane. Avec considération spéciale de la linguistique française. -Paris, 1966.

XIV-МАЪРУЗА

МАВЗУ: Халқ лотин тили грамматик қурилиши.

Маърузанинг асосий мазмуни:

1. Халқ лотин тили грамматик қурилиши ва ундаги характерли хусусиятлар ҳақида.
2. Синтетизм ва аналитизм ҳақида.
3. Халқ лотин тили сўз туркумлари тараққиётида юз берган ўзгаришлар ва уларнинг характерли хусусиятлари.
4. От, сифат ва олмошлар тараққиёти.

XIV-Маъруза.

Халқ лотин тили грамматик қурилиши.

Классик лотин тили синтетик қурилишдаги тилдир. Унда флективлик хусусияти нихоятда ривожланган. Халқ сўзлашув лотин тилининг ривожланиши жараёнида флективлик (синтетик) ҳолати ўзгаради. Халқ лотин тили синтетизмдан аналитизмга ўтаб ошлайди.

Синтетик қурилишнинг характерли хусусияти-сўзларнинг гапдаги функцияси уларнинг формалари орқали ифодаланишидир. Масалан, «*pater appellat filium*» гапидаги сўзларнинг ўрнини алмаштирилса, гапнинг мазмунига путур етмайди: «*filium appellat pater*». Чунки бу жумлада «*pater*» бош келишик формасида бўлиб, гапда эга вазифасини бажаради.

Аналитик тизимга хос тилларда бундай гапдаги сўзларнинг ўрнини алмаштирилса уларнинг синтактик функцияси бузилади ва гапнинг маъноси ҳам бузилади:

Le soleil йclairе la terre- La terre йclairе le soleil.

Аналитик қурилишга эга бўлган тилларда сўзнинг гапдаги функцияси унинг формаси орқали эмас, балки ёрдамчи сўзлар ва сўзнинг гапдаги ўрни орқали ифодаланади.

Халқ лотин тили грамматик қурилишида юз берган ўзгаришлар асосан умумлотинлашиш даврига тўғри келади.

Халқ лотин тилида сўз туркумларининг айримларининг тараққиёти ҳақида қисқача маълумот бериб ўтамиз.

От. Барча сўз туркумлари сингари отда ҳам бир қанча ўзгаришлар юз беради. Улардан дастлабкиси *средней* род категориясининг йўқолиши ҳисобланади. Халқ лотин тилининг тараққий қилишининг дастлабки даврларида юз берган ўзгариш айрим отларнинг *средний* род категориясидан *мужской* род категориясига кўчишидан иборат бўлади. Бундай ҳолатнинг юз беришига асосий сабаб *мужской* ва *средней* родларни ифодоловчи флексияларнинг бир хиллиги ва *средней* роднинг аниқ маънога эга бўлмаганлигида эди.

Жамловчи маънога эга бўлган *срней* роддаги баъзи бир отларда –а билан тугалланувчи, кўплик маъносини ифодаловчи форма энди отнинг *женский* род ва бирлик формасини англата бошлайди. Масалан: бирлик маъносини ифодаловчи *folium* кўлланишдан чиқиб кетади. Кўпликдаги *folia* *женск.* род, бирликни

ифодалай бошлайди (фр. la feuille). granum>granus (le grain) кўплик маъносини ифодалаб келган **grana** энди женск. роддаги отни ифодалайди. (фр. la graine).

Отларнинг турланиш типлари ҳам қисқаради ва турланишнинг 5 типидан 3 таси қолади:

-а билан тугалланувчи женск. роддаги отлар учун I-турланиш: porta, terra, amica.

-us билан тугалланувчи мужск. роддаги отлар учун II турланиш. Бу турланишга олдинги средней родда -um билан тугалланган средней родга таалуқли бўлган отлар ҳам киради:

amicus, murus, caelus (caelum). . .

III турланишни турли кўшимчалар билан тугалланувчи мужск. ва женск. роддаги барча отлар ташкил қиладилар. Шу категорияга кирувчи средней роддаги отлар мужск. род категориясига кўчадилар.

-us билан тугалланувчи мужск. роддаги отлар (fructus каби) ва -u билан тугалланувчи, средн. родга кирувчи отлардан ташкил топувчи IV-турланиш йўқолади, чунки бу тоифадаги барча отлар 2-турланишга ўтадилар.

-es, -ies кўшимчалари билан тугалланган женск. роддаги отлардан ташкил топувчи 5 турланиш ҳам қўлланишдан қолади. -ies билан тугалланувчи форма параллель форма -ia га эга эдилар. Шунинг учун ҳам бу отлар I- турланишга кўчадилар.

Турланиш типларининг қисқариши билан бир пайтда отларда келишик маъносини ифодаловчи кўшимчаларнинг йўқолиши жараёни ҳам амалга ошади. Келишик формаларининг ўрнига предлогли курилмалар (конструкциялар) қўллана бошлайди. Предлогли курилмалар адабий тилга нисбатан халқ лотин тилида кўпроқ қўлланади эди. Секин-аста бу курилмалар халқ лотин тилида келишик формаларига хос бўлган лисоний курилмаларни ўрнида ишлатила бошлайдилар. Келишик формалари қўлланишдан чиқа бошлайдилар.

Классик лотин тилида олти келишик мавжуд эди: Nominat., Voc., Genet., Acc., Dativ., Abl. Бу келишикларнинг кўпчилиги бир-бирига ўхшаш флексияларга эга эдилар. Шунинг учун ҳам улар қисқариб кетадилар. Келишиклардан Nomin. ва Acc. лар бошқаларидан кўра бардошлироқ бўладилар. Acc (винительн-тушум келишиги) бошқаларидан чидамлироқ бўлади ва бошқа ҳар қандай предлоглар билан бириккан ҳолда қўллана бошлайди. Умуман VII асрга келганда халқ лотин тилида икки келишик-Nominativus ва Accusativus янада тараққий қилади ва предлоглар билан бириккан ҳолда қолган барча келишикларнинг функцияларини бажаради:

Domus partuis (Gen.) нинг ўрнига domus de patre (m) (Acc.) қўлланади.

Халқ лотин тилида сифатлар тараққиёти отларнинг тараққиёт йўлидан боради. Сифатларда ҳам келишик формалари қисқаради: Бош келишик (N.) ва тушум келишигидан (Acc) бошқа барча келишиклар қисқариб кетадилар. Сифатларда ҳам средней род категорияси йўқолади. Халқ лотин тилида икки гуруҳ сифатлар мавжуд эди: биринчи гуруҳ сифатларда «род категорияси» кўшимчалар орқали ифодаланади. Икки гуруҳ сифатлар род жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қилмас эдилар:

Bonus (м.р) - bona (ж.р.)

Clarus (м.р) - clara (ж.р.)

Carus (м.р) - cara (ж.р.)

Средней родни ифодалаб келган (bonum, clarum) формалар қўлланишдан тўхтайдилар.

Қуйидаги сифатларда родовой (жинсни ифодалашда) фарқ йўқ эди:

Fortes (м.р) - fortis (ж.р.)

Grandis (м.р) - grandis (ж.р.)

Felix (м.р) - felix (ж.р.)

Sapiens (м.р) - sapiens (ж.р.)

Средней роддаги forte, grande формалари қўлланишдан чиқиб кетадилар.

Сифатларнинг келишикларда турланишлари отларнинг турланишлари йўлидан боради:

Мужской род			
Sg.	Pl.	Sg.	Pl.
N-bonus	boni	fortis	forti
Acc. bonu (m)	bonos	forte (m)	fortes
Женский род.			
Sg.	Pl.	Sg.	Pl.
N-bona	bonas	fortis	fortes
Acc. bona (m)	bonas	forte (m)	fortes

Сифатларда қиёсий даража категорияси аналитик усул орқали ифодалана бошлайди: яъни классик латин тилига хос бўлган флексия йўли билан эмас, балки ёрдамчи сўзлар ёрдамида ифодаланади:

Plus		Valde	
Forti	} fortis		} forti
s	,		s
Magis		maxime	
s		e	

Баъзи бир сифатлар қиёсий даража категориясини ифодалашда синтетик формаларини сақлаб қоладилар: bonus-melior, parvus-minor ва ҳ. к.

Олмошларда ҳам турланиш шакллари қисқарадилар. Лекин жўналиш келишиги (Дательный) кишилик, кўрсатиш ва сўроқ олмошларида сақланади. VI асрда кишилик олмошларида ўзгаришлар юз беради:

1. Кишилик олмошларининг феъл формалари олдидан қўлланишлари.

2. Халқ латин тили кўрсатиш олмошлари ille, illa лардан кишилик олмошларининг III шахс мужск ва женск род формалари ташкил топадилар. Классик латин тилида кишилик олмошлари фақат I шахсни ифодаловчи ego, nos ва II шахсни ифодаловчи tu, vos формаларига эга эди, холос. III шахсни ифодалашда турли хилдаги кўрсатиш олмошлари қўлланарди. VI асрда кишилик олмошларининг бош келишик, тушум келишиги ва жўналиш келишиги формаларидан ташқари барча келишик формалари йўқолади.

Ўзлик олмошлари таркибида юз берган ўзгаришлар асосан айрим товушларнинг ривожланишидан иборат бўлди, холос. Ўзлик олмошлари тараққиёти сифатлар тараққиёти йўлидан боради ва асосан средней род категориясини ва келишик формаларини йўқолишидан иборат бўлади.

Классик лотин тилида кўрсатиш олмошининг турли формалари мавжуд эди.

Улар:

Hic, haec, hoc.

Ille, illa, illud.

Este, ista, istud.

Ipsa, ipsa, ipsum

Is, ea, id

Idem, eadem, idem. Булардан Галлия территориясида қуйидагилар сақланади: ille, illa, iste, ista ва средн. род формаси hoc.

Халқ лотин тилида кўрсатиш олмошлари кучайтиш юкламаси ессе-(мана) билан бирикканхолда қўлланган:ессе ille, ессе iste, ессе hoc.

Ille олмоши от билан бириккан холда қўлланганда ўзининг лексик маъносини йўқотади ва отнинг йўлдоши тарзида қабул қилинади. Бу хол V асрдан кейин янада ривожланади ва кейинчалик роман тиллари гуруҳига кирувчи тилларда аниқ артиклнинг ташкил бўлишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Изд. Иностр. Лит., М., 1955.

2. Катагощина Н. А Процессы формирования французского письменного литературного языка («Вопросы языкознания», изд. АН СССР, 1956, №2).

3. Бурсье Э. Основы романского языкознания. М., 1952.

4. Аллендофф К. А. Очерк истории французского языка. М., 1959.

XV-МАЪРУЗА

МАВЗУ: Халқ лотин тили феъл ситемаси.

Маърузанинг асосий мазмуни:

1. Феъл системасида юз берган дастлабки ўзгаришлар.
2. Синтетизмга хос эллеметларнинг қўлланишдан қолиши ва аналитизм элементларининг феъл системасига кириб келиши.
3. Тасвирий қурилмаларнинг юзага келиши ва қўлланиши.
4. Синтаксис.
5. Сўз ясалиши.

XV- Маъруза

Халқ лотин тили феъл системаси.

Синтетик характерга эга бўлган классик лотин тили феъл системасида юз берган дастлабки ўзгаришлар сифатида кўшимчалар билан қўлланувчи бир қанча феълларнинг йўқолиб кетишини кўрсатиш мумкин.

1. Мажхуллик нисбатини ифодалашда қўлланувчи синтетик формалар қўлланишдан қоладилар. Халқ лотин тилида феълнинг бу даражасини ифодалашда янги формалар юзага келади. Бу формалар *esse* ёрдамчи феъли ва тусланувчи феълнинг утган замон сифатдоши формаси билан бирикувидан ташкил топади:

III шахс, бирлик	Классик лотин тили	Халқ лотин тили
Pres.	Amatur>	amatus est
Imp.	Amabatur>	amatus erat
Futur.	Amabitur>	amatus erit
Perf.	Amatus est>	amatus fuit
Plusquam	Amatus erat>	amatus fuerat
Fut. II	Amatus erit>	amatus fuerit.

Флексивлик формаларининг йўқолиши билан бир қаторда халқ лотин тилида янги тасвирий конструкциялар (қурилмалар) юзага келади ва бу қурилмалар тараққий этиб янги замон формаларини келиб чиқишига асос бўладилар.

1. Ўтган замонда бўлиб ўтган иш-ҳаракатни ифодалашда шундай тасвирий қурилма қўлланила бошлайди:

aveo līttera escripta - менда бор ёзилган хат.

Бу қурилмада *avere* дастлаб ўзининг «эга бўлмоқ» деган маъносини сақлайди, *escripta* сифатдоши тўлдирувчи *līttera* ни аниқловчиси тарзида қўлланган. Кейинги тараққиёт жараёнида *avere* ўзининг лексик маъносини йўқотади, сифатдош эса иш-ҳаракатни ифодалайди:

Aveo escripta līttera (escripto).

VIII асрга келганда **aveo escripto** аста-секин замон маъносини англата бошлайди ва француз тилида *passé composé* шаклланади.

2. Иш-ҳаракатни келаси замонда амалга ошишини, бажарилишини ифодаловчи тасвирий қурилма тусланадиган феълнинг инфинитив формаси ва авйге, devйге ёки volйге феъллари билан бирикмасидан ташкил топади: авйге, devйге ва volйге феъллари қурилма таркибида даставвал ўзларининг лексик маъноларини сақлаган эдилар. Бироқ, уларнинг лексик маънолари аста-секин кучсизланиб боради. Бу феъллардан avere бошқаларига нисбатан кенг қўлланади ва V асрдан кейин бу феъл ўзининг лексик маъносини шу даражагача пасайтирадики, энди бу феъл келаси замон формасининг қўшимчаси сифатида қабул қилина бошлайди. Халқ лотин тилида *esse* феълнинг келаси замон формаси сақланиб қолади (*ero, eris, erit, erimes, erites, erunt*).

Халқ лотин тилининг бошидан кечирган тарихий ўзгаришлар унинг феъл системасини тамоман янгиланишига сабаб бўлади.

Синтаксис

Халқ лотин тили синтаксисига ҳам тор ўзгаришлар юз беради. Халқ сўзлашув тилида синтетик қурилишдан аналитик қурилишга ўтишга хос бўлган ўзгаришлар сезила бошлайди. Нутқда боғланган қўшма гап ва мустақил гапларнинг қўлланиши тез-тез учрай бошлайди ва бунинг эвазига эргашган қўшма гапнинг қўлланиши бирмунча қисқаради. Қўшма гапларнинг ўзаро боғланиши бирмунча соддалашади ва шу билан бирга бир қатор тенг боғловчилар ва эргаштирувчи боғловчилар қисқарадилар; тенг боғловчи *aut* – “ёки” *vel, seu* ларни қўлланишдан сиқиб чиқаради ва булар умуман қўлланишдан чиқиб кетадилар. Шунингдек, қарама-қаршиликни ифодаловчи-зидловчи боғловчилар *sed, at, verum* лар *magis* (фр. *mais*) томонидан сиқиб чиқарилади. Тенг боғловчи *et* кенг кўламда қўллана бошлайди.

Эргаштирувчи боғловчи *quando* (фр.*quand*) пайт эргаш гапларда қўлланишдан қолади ва унинг ўрнига *quo* боғловчиси қўлланилади.

Сўроқ гапларнинг тузилиши бирмунча соддалашади. *Ne, num, nonne* юкламалари қўлланишдан қоладилар ва сўроқ маъносини интонация (оҳанг) ёрдамида ифодаланади.

Гапда сўзларнинг ўзаро муносабатларини ифодалаш ҳам янгича усулда амалга оширила бошлайди, яъни сўзларнинг ўзаро муносабатлари ва сўзларнинг гапдаги функциялари сўзнинг формаси орқали эмас, балки ёрдамчи сўзлар орқали ифодалана бошлайди: *fortius leone*-нинг ўрнига *plus fortis de leone* (шердан кучлироқ), *pugnandi studium* нинг ўрнига *studiu(m) ad pugnandu* (курашга интилиш). Натижада предлогларнинг қўлланилиши бирмунча кенгаяди. Бу даврга хос янгиликлардан яна бири янгича сўз тартибининг юзага келишидан иборат: агар классик лотин тилида аниқловчи аниқланмишдан олдин келган бўлса, халқ лотин тилида аниқланмиш аниқловчидан олдин қўлланилади. Бу ҳол кейинчалик роман тиллари гуруҳига кирувчи барча тиллар тизимидаги энг характерли хусусиятлардан бирига айланади.

Отнинг *ille* кўрсатиш олмоши билан бирга келиши янгича маънога эга бўлади: *ille* олмошининг кўрсатувчи маъноси кучсизланиб, энди отнинг аниқлигини ифодалай бошлайди ва натижада аниқ артикл юзага келади. *Unus* ҳам ўзгариб, энди биргина сонни эмас балки, отнинг ноаниқлиги маъносини ҳам ифодалай бошлайди.

Сўз ясалиши

Халқ лотин тилида сўз ясалишида ҳам бирқанча ўзгаришлар юз беради ва улар қуйидаги йўналишда бўлади:

1. Тилда мавжуд бўлган суффикслар ва префиксларнинг янада кенгрок тарқалиши;
2. Сўз ясовчи элементларнинг бошқа тиллардан қабул қилиб олиниши;
3. Сўз яшаш жараёнининг янгича типлари.

Халқ лотин тилида кичрайтиш маъносига эга бўлган суффиксларнинг қўлланиши кенг тарқалади. Масалан, -ulus(<-iculus->uculus), -ellus: hortulus «богча», casula- “уйча”, anillus- «узукча». -ellus суффикси нутқда кенг қўллана бошлайди ва кўпинча -ulus ни ўрнида ишлатила бошлайди: vitulus нинг ўрнида vitillus (бузоқ) шаклида қўлланади, catulus нинг ўрнида catillus (кучукча) қўлланади.

Кўпинча суффикслар ўзларининг кичрайтиш маъноларини йўқотадилар. Натижада шу суффикс билан ясалган сўзалар кичрайган маъноларини йўқотадилар. Масалан, soliculus (sol қуёш) сўзи sol маъносини англата бошлайди. Бу сўздан кейинчалик француз тилида soleil сўзи ташкил топади. Auricula сўзи (<auris-қулоқ) auris (фр. oreille) маъносида қўлланила бошлайди ва х. к.

-arius ҳаракат ижрочисини ифодаловчи суффикс ва -arium «жойини», «ўрнини» ифодаловчи суффикс кенг миқёсда қўлланила бошладилар: asinarius-эшак ҳайдовчи, argentarius-пул алмаштирувчи (фр. argentier), operarius-ишчи, . . .

-aticum, -antia, -entia суффикслари ҳам кенг куламда қўлланилабошладилар: viaticum-саёхат (фр. voyage), caraticum-кайфият (фр. courage-жасурлик), sperantia-умид (фр. espérance). . . Сифатлар ясалишида -bile(m), -ale(m), -osu (m) суффикслари кўп қўлланар эдилар.

Феъл ясовчи суффикслардан -are, -iare, -icare лар ишлатила бошладилар: rutare (фр. ruer), bassiare (фр. baisser), carricare (фр. charger).

Энг кўп қўлланган префикслар: ad-, dis-(кўпинча de-), ex-, in-, re-; adsattere- (фр. abattre), disvestire (devistere нинг ўрнига)-ечинтирмақ; excadere (фр. йchoir). . .

Халқ лотин тилида феъллар бир йўла ҳам префиксация, ҳам суффиксация йўли билан ташкил топадилар. Масалан, ripa>riva>rive(қирғоқ) ўзагидан -ad-riv-are (қирғоққа яқинлашмоқ), кейинчалик умуман arriver (келмоқ) маъносидадир ва х. к.

Бошқа тиллардан қабул қилиб олинган сўз ясовчи элементлар -ittus, -itta лар ҳисобланади. Бу элементларнинг келиб чиқиши тарихи ҳам узил-кесил хал қилинмаган муаммолар қаторига киради.

Қадимги тиллардан қабул қилинган суффикслар роман тилларида кўп сақланмаган. Лекин топонимикада уларни учратиш мумкин. Масалан, лигур тилидан қабул қилинган -incos ёрдамида ясалган топонимикага хос номларни Франциянинг жанубида учратиш мумкин ва унинг фонетик вариантлари -enc, -ens, -anc шаклида учрайди: Abbenc, Gemens, Caubanc. . . Франция территориясидаги географик номларнинг кўпчилиги кельт тилидан олинган -acos>acus суффикслари ёрдамида ясалган ва бирқанча фонетик вариантлари мавжуд: -au, -aye, -as, -at, -acq, -й, -y. Масалан, Blanzay, Calviac, Aubiat, Vontagna, Donzacq, Aubigny, Charly в. х. к.

АДАБИЁТЛАР:

Юқоридаги маърузаларда кўрсатилган барча адабиётлардан фойдаланиш тавсия этилади.